

इंस्टिट्यूट फॉर सोशल अँड अकॅडेमिक एक्सलन्स, नाशिक
यांच्या वतीने

लेखक आणि वाचक चळवळ जपण्यासाठी
विनामूल्य प्रकाशित केले जाणारे एकमेव मासिक

ज्ञानपर्व

मे 2026

जय महाराष्ट्र

इतिहास

संस्कृती

साहित्य

विज्ञान

पर्यावरण

इतिहास प्रेरणा साहित्य संवर्धन संस्कृती जतन समाज प्रबोधन पर्यावरण संरक्षण

ज्ञान, संस्कार आणि प्रेरणांचा संगम...

इंस्टिट्यूट फॉर सोशल अँड अकॅडेमीक एक्सलन्स, नाशिक

आमचे शैक्षणिक उपक्रम यांची माहिती वेबसाईट वर उपलब्ध

अनुक्रमणिका	घटक
1	 विविध विषयावरील ऑनलाईन कोर्सेस मोफत आणि माफक शुल्कासह
2	 लेखक आणि वाचक चळवळ जपणारे विनामूल्य मासिक ज्ञानपर्व
3	 महाविद्यालय प्राध्यापकांसाठी शैक्षणिक मेंबरशिप पॉलिसी (एकूण ८ प्रकारच्या)
4	 १२ वी पास ते पदव्युत्तर विद्यार्थ्यांसाठी शैक्षणिक मेंबरशिप पॉलिसी (एकूण ३ प्रकारच्या)
5	 आयएसबीएन प्रकाशनात लेख प्रकाशन संधी
6	 १ ली ते १२ तसेच उच्च शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी मूलभूत स्पर्धा परीक्षा (२० लाभ)
7	 १ ली ते उच्च शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी अकॅडेमीक चॅम्पियनशिप स्पर्धा परीक्षा
8	 कर्मयोगी व्याख्यानमालेच्या ऑनलाईन / ऑफलाईन आयोजनासाठी अर्थसाहाय्य
9	 विविध घटकांसाठी सामंजस्य करार (MoU)
10	 महाविद्यालयीन विद्यार्थी वर्गासाठी ऑनलाईन / ऑफलाईन ऑन जॉब ट्रेनिंग सुविधा उपलब्ध
11	 महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांना मेंबरशिप अंतर्गत विविध पातळीवरील संशोधन निधी
12	 महाविद्यालयीन प्राध्यापकांसाठी मेंबरशिप अंतर्गत विविध पातळीवरील संशोधन निधी
13	 महाविद्यालयीन प्राध्यापकांसाठी आयएसबीएन पुस्तक संपादन करण्याची संधी
14	 विविध स्तरावरील ऑनलाईन / ऑफलाईन चर्चासत्रे/कार्यशाळा साठी संधी
15	 प्राध्यापक आणि विद्यार्थी यांना मेंबरशिप अंतर्गत अनेक लाभ
16	 संशोधक विद्यार्थी आणि मार्गदर्शक तसेच इतर घटकांसाठी विविध पातळीवरील पुरस्कार
17	 विद्यार्थ्यांचे विविध प्रोजेक्ट यांच्या साठी सहाय्य
18	 विविध सामाजिक उपक्रम आयोजन
19	 रोजगार कौशल्य कार्यशाळा
20	 रोजगार मेळाव्याचे आयोजन

लेखक आणि वाचक चळवळ जपण्यासाठी विनामूल्य प्रकाशित केले जाणारे एकमेव मासिक “ज्ञानपर्व”

“ज्ञानपर्व” – मे २०२६

लेखक आणि वाचक चळवळ जपणारे विनामूल्य मासिक

प्रकाशक : इंस्टिट्यूट फॉर सोशल अँड अकॅडेमीक एक्सलन्स, नाशिक

मुख्य संपादक : विजया जि. एस

सहसंपादक : ज्ञानपर्व संपादकीय मंडळ

अंक :- मे २०२६ विशेषांक

प्रकाशन दिनांक : २०/०५/२०२६ (ऑनलाइन)

कार्यालय : इंस्टिट्यूट फॉर सोशल अँड अकॅडेमीक एक्सलन्स, दिंडोरी रोड, नाशिक, महाराष्ट्र

ई-मेल : idsaee83@gmail.com

उद्देश :

विद्यार्थी, शिक्षक, पालक, लेखक, कवी, विचारवंत आणि समाजातील विविध घटकांचे साहित्य, विचार, कविता, लेख, संशोधन, सामाजिक जाणीवा आणि सांस्कृतिक वारसा वाचकांपर्यंत पोहोचविणे हा “ज्ञानपर्व” मासिकाचा मुख्य उद्देश आहे.

विशेष सूचना :

- मासिकातील सर्व लेख, कविता आणि साहित्य संबंधित लेखकांच्या वैयक्तिक विचारांवर आधारित आहेत.
- संपादक मंडळ आवश्यकतेनुसार साहित्य संपादित करण्याचा अधिकार राखून ठेवते.
- मासिकाचे कोणतेही साहित्य पूर्वपरवानगीशिवाय पुनर्मुद्रित करू नये.
- “ज्ञानपर्व” हे विनामूल्य डिजिटल मासिक आहे.

© कॉपीराइट : सर्व हक्क राखीव । इंस्टिट्यूट फॉर सोशल अँड अकॅडेमीक एक्सलन्स, नाशिक

डिस्क्लेमर

“ज्ञानपर्व” हे इंस्टिट्यूट फॉर सोशल अँड अकॅडेमीक एक्सलन्स, नाशिक यांच्या वतीने विनामूल्य प्रकाशित करण्यात येणारे शैक्षणिक, सामाजिक, साहित्यिक आणि वैचारिक मासिक आहे. या मासिकामध्ये प्रकाशित होणारे लेख, कविता, विचार, प्रवासवर्णने, ऐतिहासिक माहिती, सामाजिक मते, संशोधनात्मक लेखन आणि इतर साहित्य संबंधित लेखकांच्या वैयक्तिक अभ्यास, अनुभव आणि विचारांवर आधारित आहे. मासिकातील मजकूर माहितीपर, शैक्षणिक आणि वाचन संस्कृती जपण्यासाठी प्रकाशित केला जात असून कोणत्याही प्रकारची जातीय, धार्मिक, राजकीय, सामाजिक किंवा वैयक्तिक भावना दुखावण्याचा उद्देश नाही. जर कोणत्याही लेखातील ऐतिहासिक, सामाजिक किंवा वैचारिक संदर्भाबाबत मतभेद असतील, तर त्याची संपूर्ण जबाबदारी संबंधित लेखकाची राहिल. संपादक मंडळ साहित्यामध्ये आवश्यक भाषिक, तांत्रिक किंवा संपादकीय बदल करण्याचा अधिकार राखून ठेवते. प्रकाशित साहित्यामधील तथ्य, आकडेवारी, संदर्भ किंवा मते यांची अचूकता राखण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला असला तरी, त्यामध्ये अनवधानाने त्रुटी राहू शकतात. “ज्ञानपर्व” मधील कोणतेही साहित्य, छायाचित्र, डिझाईन किंवा मांडणी पूर्वपरवानगीशिवाय पुनर्मुद्रित, कॉपी किंवा व्यावसायिक वापरासाठी वापरू नये. मासिकातील सर्व साहित्य हे सामाजिक प्रबोधन, वाचन प्रेरणा, विद्यार्थी सहभाग, सांस्कृतिक जतन आणि सकारात्मक वैचारिक देवाणघेवाण या उद्देशाने प्रकाशित केले जाते.

लेखक आणि वाचक चळवळ जपण्यासाठी विनामूल्य प्रकाशित केले जाणारे एकमेव मासिक “ज्ञानपर्व”

संदेश

प्रिय वाचक, लेखक, विद्यार्थी, शिक्षक, पालक आणि साहित्यप्रेमी बंधू-भगिनींनो,

मनापासून नमस्कार...

“ज्ञानपर्व” हे केवळ एक मासिक नाही, तर विचार, संस्कार, साहित्य, समाजप्रबोधन आणि वाचन संस्कृती जपणारी एक वैचारिक चळवळ आहे. आजच्या वेगवान आणि तंत्रज्ञानप्रधान युगामध्ये माणूस माहितीच्या महासागरात जगत असला तरी विचारांच्या खोलीपासून, संवेदनशीलतेपासून आणि वाचन संस्कृतीपासून काहीसा दूर जाताना दिसतो. अशा काळात विद्यार्थी, युवक, लेखक, शिक्षक, पालक आणि समाजातील विविध घटकांना एकत्र आणून सकारात्मक विचारांचे व्यासपीठ उपलब्ध करून देण्याच्या उद्देशाने “ज्ञानपर्व” या मासिकाचा प्रवास सुरू झाला.

लेखन ही केवळ शब्दांची मांडणी नसते; ते समाजाचे प्रतिबिंब असते. एखाद्या पिढीची मानसिकता, संस्कृती, संघर्ष, स्वप्ने, विचार, प्रेरणा आणि सामाजिक जाणिवा साहित्यामधून जिवंत राहतात. म्हणूनच वाचन आणि लेखन या दोन्ही गोष्टी समाजाच्या बौद्धिक विकासासाठी अत्यंत आवश्यक आहेत. “ज्ञानपर्व” हे त्या विचारांचे जतन करणारे एक माध्यम आहे.

आजची युवा पिढी अत्यंत बुद्धिमान, सर्जनशील आणि ऊर्जा असलेली आहे. परंतु त्यांना योग्य दिशा, प्रेरणा आणि व्यासपीठ मिळणे आवश्यक आहे. विद्यार्थ्यांमधील सुप्त कलागुण, लेखन कौशल्य, काव्यप्रतिभा, वैचारिकता, संशोधन वृत्ती आणि सामाजिक भान यांना प्रोत्साहन देणे ही काळाची गरज आहे. “ज्ञानपर्व” या माध्यमातून आम्ही प्रत्येक विद्यार्थ्यांच्या विचारांना शब्द देण्याचा प्रयत्न करत आहोत.

या मासिकामध्ये इतिहास, साहित्य, सामाजिक प्रश्न, पर्यावरण, विज्ञान, संस्कृती, पर्यटन, प्रेरणादायी व्यक्तिमत्त्वे, कविता, कथा, प्रवासवर्णन, विद्यार्थी अनुभव, स्पर्धा, संशोधनात्मक लेख आणि वैचारिक मांडणी अशा विविध विषयांचा समावेश करण्यात येतो. कारण ज्ञान हे केवळ पाठ्यपुस्तकांपुरते मर्यादित नसते; ते जीवनाच्या प्रत्येक अनुभवातून निर्माण होत असते.

मे २०२६ चा हा विशेषांक महाराष्ट्राच्या वैभवशाली इतिहासाला, सामाजिक परिवर्तनाला, श्रमिकांच्या योगदानाला, बुद्ध्यांच्या शांततेच्या संदेशाला, मराठी भाषेच्या अभिमानाला आणि प्रेरणादायी व्यक्तिमत्त्वांच्या कार्याला समर्पित आहे. छत्रपती संभाजी महाराजांचे बलिदान, महाराणा प्रतापांचा स्वाभिमान, स्वातंत्र्यवीर सावरकरांची राष्ट्रचेतना, पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकरांचे लोककल्याणकारी कार्य आणि कामगारांच्या संघर्षाचा इतिहास या सर्व विषयांमधून नव्या पिढीला प्रेरणा मिळावी, हा या अंकामागील मुख्य हेतू आहे.

आज समाजामध्ये वाढती स्पर्धा, ताणतणाव, पर्यावरणीय संकट, सामाजिक दुरावा आणि सांस्कृतिक विस्मरण या अनेक समस्या निर्माण होत आहेत. अशा वेळी साहित्य आणि विचार हीच समाजाला संवेदनशील

लेखक आणि वाचक चळवळ जपण्यासाठी विनामूल्य प्रकाशित केले जाणारे एकमेव मासिक “ज्ञानपर्व”

बनवणारी सर्वात मोठी शक्ती आहे. पुस्तक माणसाला केवळ माहिती देत नाही; ते त्याला माणूस बनवते. म्हणूनच “ज्ञानपर्व” हे मासिक वाचन संस्कृतीला पुनर्जिवित करण्याचा एक छोटासा प्रयत्न आहे.

या मासिकाच्या माध्यमातून आम्ही केवळ लेख प्रकाशित करत नाही, तर संवाद निर्माण करण्याचा प्रयत्न करत आहोत. विद्यार्थ्यांनी विचार करावा, प्रश्न विचारावेत, इतिहास समजून घ्यावा, निसर्गाशी नाते जोडावे, समाजातील प्रश्नांकडे संवेदनशीलतेने पाहावे आणि सकारात्मक परिवर्तनासाठी स्वतःला तयार करावे, हा आमचा प्रयत्न आहे.

आज डिजिटल माध्यमामुळे जग जवळ आले आहे, परंतु मनांमधील संवाद कमी होताना दिसतो. अशा परिस्थितीत लेखन आणि वाचन ही माणसाला माणसाशी जोडणारी सर्वात सुंदर प्रक्रिया आहे. “ज्ञानपर्व” हे त्या संवादाचे व्यासपीठ आहे. येथे प्रत्येक लेखक महत्त्वाचा आहे, प्रत्येक विद्यार्थी महत्त्वाचा आहे आणि प्रत्येक विचाराला स्थान आहे.

या मासिकाच्या निर्मितीमध्ये योगदान देणारे सर्व लेखक, कवी, विद्यार्थी, शिक्षक, पालक, वाचक, संपादकीय मंडळ आणि सहकार्य करणारे सर्व मान्यवर यांचे मनःपूर्वक आभार व्यक्त करतो. आपल्या प्रेम, विश्वास आणि सहभागामुळेच “ज्ञानपर्व”चा हा प्रवास अधिक समृद्ध होत आहे.

भविष्यात “ज्ञानपर्व” अधिक व्यापक पातळीवर समाजातील विविध घटकांना जोडणारे, विद्यार्थ्यांच्या प्रतिभेला दिशा देणारे आणि वैचारिक प्रबोधन घडवणारे माध्यम बनेल, असा आम्हाला विश्वास आहे.

चला...

वाचन संस्कृती जपूया...

लेखन प्रेरणा वाढवूया...

विचारांना नवी दिशा देऊया...

आणि संवेदनशील, सुसंस्कृत, विचारशील समाज घडवण्यासाठी एकत्र येऊया...

आपला स्नेहांकित,
प्रकाशक व मुख्य संपादक
“ज्ञानपर्व”

इंस्टिट्यूट फॉर सोशल अँड अकॅडेमीक एक्सलन्स, नाशिक

अनुक्रमणिका
“ज्ञानपर्व” – मे २०२६

क्र.	विषय	पृष्ठ क्रमांक
	मुखपृष्ठ	--
१	प्रकाशक पृष्ठ	१
२	डिस्कलेमर	१
३	प्रकाशक आणि संपादक मनोगत	२-३
४	अनुक्रमणिका	४
५	संपादकीय	५
६	महाराष्ट्राचा इतिहास , संस्कृती आणि भविष्य	८
७	महाराष्ट्र शान माझी...	१३
८	धर्मवीर संभाजी महाराजांचा पोवाडा	१५
९	भाषा, संस्कृती आणि अस्मिता	१६
१०	मे दिन विशेष	२०
११	रविंद्रनाथ टागोर यांचे साहित्य आणि विश्वमानवता	२५
१२	जागतिक रेड क्रॉस दिन विशेष	३०
१३	भगवान बुद्धांचे जीवन आणि विचार	३४
१४	बुद्ध : प्रतीक शाश्वत शांतीचे	३७
१५	आंतरराष्ट्रीय कामगार दिन विशेष लेख	३८
१६	महाराणा प्रताप : स्वाभिमानाचा इतिहास	४२
१७	स्वातंत्र्यवीर सावरकर : क्रांती आणि राष्ट्रचिंतन	४७
१८	पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर : लोककल्याणकारी आदर्श राज्यकर्त्या	५२
१९	उन्हाळ्यात घ्यावयाची काळजी	५८
२०	उन्हाळ्यात सुट्टी : मजेशी गट्टी	६२
२१	आणि सूर्य रागात म्हणाला...	६४
२२	माझी कोकण ट्रीप : प्रवास वर्णन	६५
२३	माझ्या सुट्टीतील आठवणी	६८
२४	पुढील अंकाची माहिती	७१
२५	आभार प्रदर्शन	७०
२६	बॅक कव्हर	--

❀“वाचन संस्कृती जपूया... विचारांना दिशा देऊया...”❀

संपादकीय

“महाराष्ट्र, मानवता आणि नव्या विचारांचा प्रवास”

प्रिय वाचक मित्र, विद्यार्थी, शिक्षक, पालक, साहित्यिक आणि समाजप्रेमी बांधवांनो,

मे २०२६ चा “ज्ञानपर्व” विशेषांक आपल्या हाती देताना आम्हाला अत्यंत आनंद आणि अभिमान वाटत आहे. प्रत्येक नवीन अंक हा केवळ पानांचा संच नसतो; तो समाजाच्या विचारांचा, संस्कृतीचा, इतिहासाचा, संवेदनांचा आणि भविष्याच्या दिशेचा दस्तऐवज असतो. “ज्ञानपर्व”च्या या अंकामध्ये महाराष्ट्राचा इतिहास, श्रमसंस्कृती, सामाजिक परिवर्तन, साहित्य, अध्यात्म, पर्यावरण, युवकांची स्वप्ने आणि मानवी मूल्यांचा सुंदर संगम घडवण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

मे महिना हा भारतीय समाजजीवनामध्ये विशेष महत्त्वाचा मानला जातो. महाराष्ट्र दिन, कामगार दिन, बुद्ध पौर्णिमा, मराठी भाषेचा अभिमान, इतिहासातील प्रेरणादायी व्यक्तिमत्त्वे आणि उन्हाळ्यातील सामाजिक-सांस्कृतिक अनुभव या सर्व गोष्टी मे महिन्याला वैचारिक समृद्धी देतात. या अंकामध्ये त्या सर्व विषयांचा सखोल आणि सर्वसमावेशक आढावा घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

महाराष्ट्र हा केवळ एक राज्य नाही; तो विचारांचा, संघर्षाचा, संतपरंपरेचा, स्वाभिमानाचा आणि सामाजिक परिवर्तनाचा अखंड प्रवाह आहे. संत ज्ञानेश्वर, तुकाराम, छत्रपती शिवाजी महाराज, महात्मा फुले, राजर्षी शाहू महाराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, सावित्रीबाई फुले, लोकमान्य टिळक आणि अनेक विचारवंतांनी महाराष्ट्राला सामाजिक प्रबोधनाची दिशा दिली. ही भूमी पराक्रमाची आहे, पण त्याच वेळी समतेचीही आहे; ही भूमी संस्कृतीची आहे, पण विज्ञाननिष्ठ विचारांचीही आहे. या परंपरेचा वारसा नव्या पिढीपर्यंत पोहोचवणे ही आजची सर्वात मोठी गरज आहे.

आजच्या वेगवान आणि डिजिटल युगामध्ये माहितीचा स्फोट झाला आहे; परंतु माहिती आणि ज्ञान यांमध्ये मोठा फरक आहे. माहिती सहज मिळते, पण ज्ञानासाठी चिंतन आवश्यक असते. समाजामध्ये वाढत चाललेली असहिष्णुता, पर्यावरणीय संकट, सामाजिक दुरावा, मानसिक ताण, दिशाहीन स्पर्धा आणि संवेदनशून्यता या समस्यांकडे पाहताना साहित्य, इतिहास आणि विचार यांची आवश्यकता अधिक तीव्रतेने जाणवते. म्हणूनच “ज्ञानपर्व” हे मासिक केवळ मनोरंजनासाठी नसून वैचारिक प्रबोधनासाठीचे माध्यम आहे.

या अंकामध्ये आपण महाराष्ट्र दिनाच्या निमित्ताने राज्याचा ऐतिहासिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि आर्थिक प्रवास समजून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ ही केवळ भाषिक राज्यनिर्मितीची लढाई नव्हती; ती ओळख, स्वाभिमान आणि लोकशाहीच्या हक्कांची चळवळ होती. आज महाराष्ट्र देशाच्या औद्योगिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक आणि आर्थिक प्रगतीमध्ये अग्रस्थानी आहे. पण त्याचवेळी ग्रामीण भागातील समस्या, शेतकऱ्यांचे प्रश्न, पर्यावरणीय संकट आणि सामाजिक विषमता या प्रश्नांनाही आपण संवेदनशीलतेने पाहिले पाहिजे.

लेखक आणि वाचक चळवळ जपण्यासाठी विनामूल्य प्रकाशित केले जाणारे एकमेव मासिक “ज्ञानपर्वा”

मे दिन आणि आंतरराष्ट्रीय कामगार दिनाच्या निमित्ताने श्रमसंस्कृतीचा विचार करणेही आवश्यक आहे. जगातील प्रत्येक प्रगतीमागे कामगारांचा घाम असतो. कारखान्यांतील कामगार असो, शेतकरी असो, बांधकाम मजूर असो, सफाई कर्मचारी असो किंवा आधुनिक तंत्रज्ञान क्षेत्रातील कर्मचारी असो—प्रत्येक श्रमिक समाजाच्या विकासाचा पाया असतो. आजच्या कृत्रिम बुद्धिमत्ता आणि डिजिटल अर्थव्यवस्थेच्या युगात कामगारांच्या हक्कांचे, सुरक्षिततेचे आणि मानवी प्रतिष्ठेचे महत्त्व अधिक वाढले आहे. प्रगती ही केवळ आर्थिक नसावी; ती मानवी असावी, हा संदेश या अंकातून देण्याचा प्रयत्न आहे.

बुद्ध पौर्णिमेच्या निमित्ताने भगवान बुद्धांचे जीवन आणि त्यांचा करुणा, अहिंसा, समता आणि शांततेचा संदेश आजच्या जगासाठी अधिक महत्त्वाचा वाटतो. युद्ध, हिंसा, द्वेष, धार्मिक कट्टरता आणि मानसिक तणावांनी भरलेल्या आधुनिक जगात बुद्धांचे विचार मानवतेला संतुलन देऊ शकतात. “माणूस हा माणूस म्हणून महत्त्वाचा आहे” हा बुद्धांचा संदेश आजच्या समाजाला नव्याने समजून घेण्याची गरज आहे.

या अंकामध्ये महाराणा प्रताप, स्वातंत्र्यवीर सावरकर, धर्मवीर संभाजी महाराज आणि पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर यांसारख्या ऐतिहासिक व्यक्तिमत्त्वांचा समावेश करण्यात आला आहे. या सर्व व्यक्तिमत्त्वांमध्ये एक समान गोष्ट दिसते—स्वाभिमान, कर्तव्य, संघर्ष आणि समाजासाठीचे समर्पण. इतिहासातील व्यक्तिमत्त्वांचा अभ्यास केवळ गौरवासाठी नसतो; तो वर्तमानाला दिशा देण्यासाठी असतो. इतिहासातून प्रेरणा घ्यायची असते, अंधानुकरण नाही.

मराठी राजभाषा दिनाच्या निमित्ताने मराठी भाषेच्या वैभवाचा विचार करणे आवश्यक आहे. संतसाहित्यापासून आधुनिक डिजिटल युगापर्यंत मराठी भाषेने मोठा प्रवास केला आहे. मराठी ही केवळ संवादाची भाषा नाही; ती संस्कृती, ओळख, साहित्य आणि संवेदनांची भाषा आहे. जागतिकीकरणाच्या युगात मातृभाषेचे जतन करणे ही केवळ भावनिक बाब नाही; ती सांस्कृतिक अस्तित्वाची गरज आहे. आधुनिक तंत्रज्ञानामध्ये मराठीचा वापर वाढवणे, विद्यार्थ्यांमध्ये वाचनाची सवय निर्माण करणे आणि मराठी साहित्य अधिक व्यापक करणे ही काळाची गरज आहे.

आजची युवा पिढी अत्यंत सक्षम आणि ऊर्जावान आहे. पण त्या ऊर्जेला योग्य दिशा मिळणे आवश्यक आहे. स्पर्धा, सोशल मीडिया, करिअरचा ताण आणि बदलती जीवनशैली यांमुळे युवक मानसिकदृष्ट्या अस्थिर होताना दिसतात. अशा वेळी साहित्य, निसर्ग, इतिहास, कला आणि सामाजिक जाणीवा युवकांना संतुलित जीवनाची दिशा देऊ शकतात. म्हणूनच या अंकामध्ये विद्यार्थ्यांच्या कविता, अनुभव, प्रवासवर्णन आणि वैचारिक लेखनाला विशेष स्थान देण्यात आले आहे.

“माझी कोकण ट्रीप” सारख्या प्रवासवर्णनातून विद्यार्थ्यांना निसर्गाशी जोडण्याचा प्रयत्न आहे. कोकणातील समुद्र, सह्याद्री, किल्ले, मंदिरसंस्कृती आणि ग्रामीण जीवन यांचा अनुभव घेताना पर्यावरण संवर्धनाचे महत्त्व अधिक स्पष्ट होते. पर्यटन करताना पर्यावरण जपणे, स्थानिक संस्कृतीचा आदर करणे आणि निसर्गाशी सुसंवाद ठेवणे ही जबाबदारी प्रत्येकाची आहे.

लेखक आणि वाचक चळवळ जपण्यासाठी विनामूल्य प्रकाशित केले जाणारे एकमेव मासिक “ज्ञानपर्वा”

उन्हाळा हा ऋतूही आपल्याला अनेक गोष्टी शिकवतो. पाण्याचे महत्त्व, पर्यावरण संतुलन, आरोग्याची काळजी आणि निसर्गाशी नाते यांचा विचार “उन्हाळ्यात घ्यावयाची काळजी” या लेखातून मांडण्यात आला आहे. आज हवामान बदलाचा प्रश्न गंभीर बनत आहे. वाढते तापमान, पाण्याची कमतरता, जंगलतोड आणि प्रदूषण या समस्यांकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही. पर्यावरण संवर्धन ही आता निवड नसून अस्तित्वाची गरज आहे.

“ज्ञानपर्वा”चा मुख्य उद्देश म्हणजे समाजामध्ये वाचन संस्कृती जपणे, नवोदित लेखकांना व्यासपीठ देणे आणि सकारात्मक वैचारिक वातावरण निर्माण करणे. आज पुस्तकांपासून दूर जाणारी पिढी पुन्हा वाचनाकडे वळावी, विचार करावा, प्रश्न विचारावेत आणि समाजाशी जोडली जावी, हीच आमची अपेक्षा आहे. प्रत्येक विद्यार्थी हा संभाव्य लेखक आहे, प्रत्येक अनुभव हे संभाव्य साहित्य आहे आणि प्रत्येक विचार समाज बदलण्याची ताकद ठेवतो.

या अंकाच्या निर्मितीमध्ये योगदान देणारे सर्व लेखक, विद्यार्थी, शिक्षक, पालक, संपादकीय मंडळ आणि वाचक यांचे आम्ही मनःपूर्वक आभार मानतो. आपल्या प्रेयामुळे आणि सहकार्यामुळे “ज्ञानपर्वा” ही केवळ एक मासिक निर्मिती न राहता एक वैचारिक चळवळ बनत आहे.

भविष्यातही “ज्ञानपर्वा”च्या माध्यमातून साहित्य, इतिहास, विज्ञान, पर्यावरण, समाजप्रबोधन आणि विद्यार्थ्यांच्या सर्जनशीलतेला प्रोत्साहन देण्याचा आमचा प्रयत्न सुरू राहिल. समाज अधिक संवेदनशील, विचारशील, विज्ञाननिष्ठ आणि संस्कारित व्हावा, हीच या मासिकामागील प्रेरणा आहे.

चला...

ज्ञानाचा दीप प्रज्वलित ठेवूया...

वाचन संस्कृती जपूया...

लेखनातून समाज घडवूया...

आणि संवेदनशील, सुसंस्कृत आणि विचारशील महाराष्ट्र घडवण्यासाठी एकत्र पुढे जाऊया...

— संपादकीय मंडळ

Hingoli/0000207/2012F-0007277(HNG) श्री. ज्योतिर्लिंग बहुउद्देशीय सेवाभावी संस्था सावंगी (पु.) द्वारा संचालित

संस्कार कोचिंग क्लब, कळमनुरी

12 वी
सायन्ससाठी
प्रवेश देणे
सुरू आहे..

उज्वल भविष्यासाठी, भविष्याच्या उज्वलतेसाठी

- उपलब्ध कोर्सेस -

- 11th & 12th State Board
- NEET/MHT - CET/JEE
- 5th to 10th
- State Board and Semi/ Marathi Medium

प्रवेश देणे
सुरू आहे
२० - २०

शिक्षक वृंद
प्रा. भगवान मस्के सर
M.A(MARATHI,ECONOMICS,HISTORY
M.ed.,M.Phil)
8180866507

प्रा. रविंद्र इंगोले सर
M.Sc(Math) B.ed
9022905315

प्रा.राजु शिंदे सर
M.Sc(Chemistry),B.ed
9673139705

आपला प्रवेश आजच नक्की करा..

महाराष्ट्राचा इतिहास , संस्कृती आणि भविष्य

(डॉ. विनायक श्रीधर बागुल, छत्रपती संभाजी नगर)

महाराष्ट्र दिन हा केवळ एका राज्याचा स्थापना दिन नाही; तो मराठी माणसाच्या अस्मितेचा, लोकशाही संघर्षाचा, सांस्कृतिक सातत्याचा आणि सामाजिक परिवर्तनाच्या दीर्घ प्रवासाचा दिवस आहे. १ मे १९६० रोजी भाषिक पुनर्रचनेतून महाराष्ट्र राज्याची अधिकृत निर्मिती झाली. तत्कालीन मुंबई राज्याचे विभाजन होऊन गुजराती भाषिक भागातून गुजरात आणि मराठी भाषिक भागातून महाराष्ट्र निर्माण झाला. संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीच्या संघर्षामुळे मराठी भाषिक समाजाला स्वतंत्र राज्य मिळाले.

महाराष्ट्राचा इतिहास १९६० पासून सुरू होत नाही. तो प्राचीन महाराष्ट्रापासून, सातवाहनांच्या राज्यकारभारापासून, वाकाटकांच्या सांस्कृतिक आश्रयापासून, राष्ट्रकूट-यादवांच्या वैभवापासून, संत परंपरेच्या भक्तीमार्गापासून, छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या स्वराज्य संकल्पनेपासून, पेशवाईच्या राजकीय गुंतागुंतीपासून, सामाजिक सुधारकांच्या प्रबोधनातून आणि आधुनिक लोकशाही महाराष्ट्राच्या निर्मितीतून पुढे आलेला आहे. महाराष्ट्र हा फक्त भौगोलिक प्रदेश नाही; तो संघर्ष, स्वाभिमान, विचार, श्रम, ज्ञान, उद्योग आणि संस्कृती यांचा सजीव संगम आहे.

प्राचीन काळात महाराष्ट्राने व्यापारी, धार्मिक आणि सांस्कृतिक देवाणघेवाणीचे महत्त्वाचे केंद्र म्हणून काम केले. अजिंठा-वेरूळची लेणी, बौद्ध वारसा, व्यापारी मार्ग, शेतीप्रधान जीवन आणि लोककला यांनी या प्रदेशाला स्वतंत्र सांस्कृतिक ओळख दिली. महाराष्ट्राची भूमी ही अनेक धर्म, पंथ, भाषा आणि समाजघटकांना सामावून घेणारी राहिली आहे. म्हणूनच महाराष्ट्राचा स्वभाव मूलतः बहुविध, सहिष्णू आणि परिवर्तनशील आहे.

मध्ययुगीन काळात संत ज्ञानेश्वर, संत नामदेव, संत एकनाथ, संत तुकाराम, चोखामेळा, जनाबाई, मुक्ताबाई अशा संतांनी समाजाला समतेचा, भक्तीचा आणि लोकभाषेतील ज्ञानाचा मार्ग दाखवला. त्यांनी संस्कृतपुरते मर्यादित असलेले अध्यात्म लोकांच्या भाषेत आणले. महाराष्ट्रातील संत परंपरेने धर्माला कर्मकांडातून मुक्त करून नैतिकता, करुणा आणि समानतेची जोडले. हीच परंपरा पुढे महाराष्ट्राच्या सामाजिक प्रबोधनाचा पाया ठरली.

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी महाराष्ट्राला राजकीय स्वाभिमान दिला. स्वराज्य ही संकल्पना केवळ सत्तेची नव्हती; ती लोकसुरक्षेची, न्यायाची, प्रशासनशिस्तीची आणि स्थानिक स्वावलंबनाची होती. किल्ले, आरमार, गनिमी कावा, करव्यवस्था, स्त्रियांचा सन्मान, धार्मिक सहिष्णुता आणि लोकाधारित शासन ही शिवकालीन महाराष्ट्राची वैशिष्ट्ये होती. अलीकडे मराठा सैनिकी भू-दृश्यांशी संबंधित किल्ल्यांना जागतिक पातळीवर मान्यता मिळाल्याने महाराष्ट्राचा ऐतिहासिक वारसा पुन्हा जागतिक चर्चेत आला आहे.

ब्रिटिश काळात महाराष्ट्राने आधुनिक शिक्षण, मुद्रण, पत्रकारिता, सामाजिक सुधारणा आणि राष्ट्रवादी विचारांची मोठी परंपरा निर्माण केली. महात्मा जोतीराव फुले यांनी स्त्रीशिक्षण, शूद्र-अतिशूद्रांचे प्रश्न आणि सामाजिक समतेचा विचार मांडला. सावित्रीबाई फुले यांनी शिक्षणाला क्रांतीचे साधन बनवले. शाहू महाराजांनी

लेखक आणि वाचक चळवळ जपण्यासाठी विनामूल्य प्रकाशित केले जाणारे एकमेव मासिक “ज्ञानपर्वा”

सामाजिक न्यायाच्या धोरणांना चालना दिली. लोकमान्य टिळकांनी स्वराज्याची राजकीय चेतना निर्माण केली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी संविधान, समता, श्रमिक हक्क, शिक्षण आणि मानवी प्रतिष्ठेची आधुनिक चौकट दिली. त्यामुळे महाराष्ट्र हा केवळ संस्कृतीचा प्रदेश राहिला नाही; तो विचारांचा आणि प्रश्न विचारण्याच्या परंपरेचा प्रदेश बनला.

महाराष्ट्र दिनाच्या मुळाशी संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीचा इतिहास आहे. मुंबईसह स्वतंत्र महाराष्ट्र व्हावा, मराठी भाषिक लोकांना आपले राज्य मिळावे, या मागणीसाठी मोठे आंदोलन झाले. अनेकांनी बलिदान दिले. त्यामुळे महाराष्ट्र दिन हा आनंदाचा दिवस असला तरी तो स्मरणाचाही दिवस आहे. राज्य ही केवळ प्रशासकीय यंत्रणा नसते; ती लोकांच्या भाषा, संस्कृती, श्रम, आकांक्षा आणि सामूहिक ओळखीचे राजकीय रूप असते, हे महाराष्ट्राच्या निर्मितीने दाखवून दिले.

आजचा महाराष्ट्र भारताच्या आर्थिक संरचनेतील अत्यंत महत्त्वाचा स्तंभ आहे. २०११ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्राची लोकसंख्या ११.२४ कोटी होती; त्या वेळी महाराष्ट्र भारताच्या लोकसंख्येच्या सुमारे ९.२८ टक्के होता, साक्षरता ८२.३४ टक्के होती आणि लिंग गुणोत्तर ९२९ स्त्रिया प्रति १००० पुरुष असे होते. यावरून महाराष्ट्र शिक्षण, शहरीकरण आणि आर्थिक संधींच्या बाबतीत प्रगत असला तरी लिंगसमता, ग्रामीण-शहरी दरी आणि सामाजिक न्याय यांची आव्हाने अजूनही गंभीर आहेत.

महाराष्ट्राचे शहरीकरणही भारताच्या अनेक राज्यांपेक्षा वेगळे आहे. २०११ च्या आकडेवारीनुसार महाराष्ट्रातील सुमारे ४५.२२ टक्के लोकसंख्या शहरी भागात राहत होती, तर ५४.७८ टक्के लोकसंख्या ग्रामीण भागात होती. मुंबई, पुणे, नाशिक, नागपूर, छत्रपती संभाजीनगर, कोल्हापूर, सोलापूर अशा शहरांनी उद्योग, शिक्षण, सेवा, व्यापार, तंत्रज्ञान आणि सांस्कृतिक जीवनाला गती दिली; पण दुसऱ्या बाजूला मराठवाडा, विदर्भ, आदिवासी पट्टे आणि दुष्काळी भागात विकासाची असमानता दिसते.

आर्थिकदृष्ट्या महाराष्ट्र भारताचा मोठा विकास इंजिन मानला जातो. महाराष्ट्र शासनाच्या नियोजन विभागाने प्रकाशित केलेला “Economic Survey of Maharashtra 2024-25” हा राज्याच्या आर्थिक अभ्यासाचा अधिकृत दस्तऐवज आहे. २०२४-२५ मध्ये महाराष्ट्राच्या अर्थव्यवस्थेची वाढ ७.३ टक्के असल्याचे आर्थिक सर्वेक्षणातील चर्चेत नमूद झाले असून, प्रति व्यक्ति उत्पन्न सुमारे ₹३,०९,३४० पर्यंत जाण्याचा अंदाज मांडला गेला होता.

महाराष्ट्राच्या अर्थव्यवस्थेचा मोठा आधार सेवा क्षेत्र, उद्योग, वित्त, मनोरंजन, बंदरे, आयटी, वाहनउद्योग, औषधनिर्मिती, शिक्षण, पर्यटन आणि कृषी प्रक्रिया हा आहे. मुंबई ही भारताची आर्थिक राजधानी म्हणून ओळखली जाते. पुणे शिक्षण, आयटी, ऑटोमोबाईल आणि संशोधनाचे केंद्र आहे. नाशिक कृषी-उद्योग, द्राक्ष प्रक्रिया, वाइन उद्योग, संरक्षण उत्पादन आणि धार्मिक पर्यटनासाठी महत्त्वाचे आहे. नागपूर मध्य भारतातील लॉजिस्टिक आणि प्रशासनिक केंद्र म्हणून विकसित होत आहे. त्यामुळे महाराष्ट्राचा विकास बहुकेंद्री आहे; मात्र ही बहुकेंद्री वाढ सर्व जिल्ह्यांपर्यंत समानतेने पोहोचणे ही आजची मोठी गरज आहे.

लेखक आणि वाचक चळवळ जपण्यासाठी विनामूल्य प्रकाशित केले जाणारे एकमेव मासिक “ज्ञानपर्वा”

विदेशी गुंतवणुकीच्या बाबतीतही महाराष्ट्राचा राष्ट्रीय दर्जा उच्च आहे. २०२४-२५ आर्थिक वर्षात महाराष्ट्राने भारतातील परकीय थेट गुंतवणुकीत आघाडी घेतली; एका अहवालानुसार महाराष्ट्राने १९.६ अब्ज अमेरिकी डॉलर इतकी FDI आकर्षित केली आणि भारताच्या एकूण FDI पैकी सुमारे ३१ टक्के हिस्सा मिळवला. काही राज्यस्तरीय दाव्यांनुसार २०२४-२५ मध्ये महाराष्ट्राला ₹१,६४,८७५ कोटींची FDI मिळाली, जी देशातील मोठ्या हिस्स्याचे प्रतिनिधित्व करते. याचा अर्थ असा की महाराष्ट्र जागतिक भांडवलासाठी आकर्षक आहे; पण गुंतवणूक केवळ महानगरांत न थांबता जिल्हास्तरावर रोजगार, कौशल्य, उद्योग आणि स्थानिक उद्योजकता वाढवेल, अशी धोरणात्मक दिशा आवश्यक आहे.

सामाजिक दृष्टिकोनातून महाराष्ट्राचा इतिहास अभिमानाचा असला तरी आजचे प्रश्नही गंभीर आहेत. शेतकरी आत्महत्या, पाणीटंचाई, बेरोजगारी, शिक्षणातील असमानता, आरोग्य सुविधा, ग्रामीण भागातील स्थलांतर, शहरातील झोपडपट्ट्या, प्रदूषण, महिलांची सुरक्षितता, जातीय-सामाजिक तणाव आणि तरुणांच्या करिअरची अनिश्चितता या प्रश्नांना महाराष्ट्राने वैचारिक प्रामाणिकपणे सामोरे जाणे आवश्यक आहे. महाराष्ट्र दिन फक्त गौरवगीत गाण्याचा दिवस न राहता आत्मपरीक्षणाचा दिवस झाला पाहिजे.

सांस्कृतिक स्तरावर महाराष्ट्राची ताकद विलक्षण आहे. मराठी भाषा, संत साहित्य, अभंग, भारूड, पोवाडा, लावणी, तमाशा, कीर्तन, नाटक, चित्रपट, लोककला, लोकसंगीत, वारकरी परंपरा, शाहिरी परंपरा आणि आधुनिक साहित्य यांनी महाराष्ट्राला समृद्ध केले आहे. परंतु जागतिकीकरणाच्या काळात मराठी भाषेचे संवर्धन केवळ भावनेने होणार नाही; ती शिक्षण, संशोधन, तंत्रज्ञान, प्रशासन, उद्योग आणि डिजिटल माध्यमात सक्षमपणे वापरली गेली पाहिजे. मराठी ही घरातील भाषा, बाजारातील भाषा, ज्ञानाची भाषा आणि भविष्याच्या तंत्रज्ञानातील भाषा झाली तरच महाराष्ट्राची सांस्कृतिक ओळख टिकेल.

राजकीय दृष्टिकोनातून महाराष्ट्राने लोकशाहीची मोठी परंपरा जपली आहे. सहकार चळवळ, पंचायत राज, शेतकरी संघटना, कामगार चळवळ, विद्यार्थी चळवळी आणि सामाजिक न्यायाच्या चळवळींनी महाराष्ट्रातील राजकारणाला लोकाधारित ठेवले. परंतु आजचे राजकारण व्यक्तिपूजा, सत्तास्पर्धा, जातीय समीकरणे आणि अल्पकालीन घोषणांमध्ये अडकण्याचा धोका आहे. महाराष्ट्राला भविष्यात मूल्याधिष्ठित, पारदर्शक, पर्यावरण-संवेदनशील आणि ज्ञानाधारित राजकारणाची गरज आहे.

जागतिक पातळीवर महाराष्ट्राची भूमिका वाढत आहे. मुंबई वित्तीय सेवा, चित्रपटसृष्टी, बंदरव्यवस्था, जागतिक व्यापार आणि कॉर्पोरेट निर्णयांचे केंद्र आहे. पुणे आणि नाशिकसारखी शहरे जागतिक पुरवठा साखळी, शिक्षण आणि उद्योगांशी जोडली जात आहेत. महाराष्ट्रातील किल्ले, अजिंठा-वेरूळ, वारकरी परंपरा, बौद्ध वारसा, कोकण, सह्याद्री, व्याघ्र प्रकल्प आणि खाद्यसंस्कृती ही जागतिक पर्यटनासाठी मोठी संपत्ती आहे. परंतु या जागतिक दर्जाला योग्य पायाभूत सुविधा, वारसा संवर्धन, स्थानिक रोजगार आणि पर्यावरणीय संतुलनाची जोड मिळाली पाहिजे.

राष्ट्रीय पातळीवर महाराष्ट्राचे योगदान वित्त, उद्योग, कर महसूल, कला, शिक्षण, विज्ञान, संरक्षण, कृषी प्रक्रिया आणि सामाजिक विचार या सर्व क्षेत्रात आहे. महाराष्ट्राने भारताला संत, समाजसुधारक, स्वातंत्र्यसैनिक,

लेखक आणि वाचक चळवळ जपण्यासाठी विनामूल्य प्रकाशित केले जाणारे एकमेव मासिक “ज्ञानपर्वा”

लेखक, शास्त्रज्ञ, उद्योजक, कलाकार आणि संविधान निर्माता दिले. भारताची आधुनिकता समजून घ्यायची असेल तर महाराष्ट्राचा अभ्यास करावा लागतो. कारण महाराष्ट्रात परंपरा आणि आधुनिकता, अध्यात्म आणि विज्ञान, ग्रामीणता आणि शहरीकरण, उद्योग आणि शेती, लोककला आणि जागतिक बाजार हे सर्व एकत्र दिसतात.

स्थानिक पातळीवर महाराष्ट्र दिनाचा अर्थ अधिक जिवंत आहे. नाशिकसारख्या जिल्ह्यांसाठी महाराष्ट्र दिन म्हणजे केवळ राज्याचा उत्सव नाही, तर स्थानिक क्षमतांचा विचार करण्याची संधी आहे. नाशिकमध्ये शेती, द्राक्ष उत्पादन, धार्मिक पर्यटन, शिक्षण, उद्योग, संरक्षण उत्पादन आणि सांस्कृतिक परंपरा यांचा मोठा संगम आहे. मनमाडसारखी शहरे रेल्वे, व्यापार, ग्रामीण बाजारपेठ, शिक्षण आणि स्थानिक उद्योजकतेच्या माध्यमातून महाराष्ट्राच्या विकासाचा भाग आहेत. राज्याचा विकास खरा तेव्हाच मानला जाईल, जेव्हा मुंबई-पुण्याबरोबर नाशिक, धुळे, जळगाव, नंदुरबार, विदर्भ, मराठवाडा आणि ग्रामीण भागातील युवकांनाही समान संधी मिळतील.

भविष्यातील महाराष्ट्राबाबत भूमिका स्पष्ट असली पाहिजे. महाराष्ट्राला केवळ मोठे GDP, मोठी गुंतवणूक आणि मोठी शहरे पुरेशी नाहीत. महाराष्ट्राला समतोल विकास हवा आहे. जलव्यवस्थापन, हवामान बदल, शाश्वत शेती, कौशल्याधारित शिक्षण, ग्रामीण उद्योग, महिला उद्योजकता, डिजिटल साक्षरता, सार्वजनिक आरोग्य, गुणवत्तापूर्ण शाळा, उच्च शिक्षणातील संशोधन आणि स्थानिक स्वराज्य संस्था बळकट करणे ही भविष्याची खरी दिशा आहे.

महाराष्ट्राच्या भविष्यात तरुणांची भूमिका निर्णायक असेल. आजचा विद्यार्थी केवळ नोकरी शोधणारा न राहता ज्ञाननिर्माता, संशोधक, उद्योजक, संवेदनशील नागरिक आणि सामाजिक बदलाचा भाग बनला पाहिजे. महाराष्ट्रातील शिक्षणाने स्पर्धा परीक्षा आणि पदवीपुरते मर्यादित न राहता विचारक्षमता, वैज्ञानिक दृष्टिकोन, संविधानिक मूल्ये, भाषिक अभिमान, तंत्रज्ञान कौशल्य आणि सामाजिक बांधिलकी घडवली पाहिजे.

महिलांशिवाय महाराष्ट्राचा विकास पूर्ण होऊ शकत नाही. सावित्रीबाई फुले यांच्या भूमीत आजही मुलींच्या शिक्षणातील अडथळे, सुरक्षिततेचे प्रश्न, आरोग्य, पोषण, रोजगार आणि नेतृत्वातील कमी प्रतिनिधित्व ही आव्हाने आहेत. भविष्यातील महाराष्ट्र स्त्री-पुरुष समानतेवर उभा राहिला पाहिजे. महिलांना शिक्षण, मालमत्ता, रोजगार, उद्योजकता आणि निर्णयप्रक्रियेत स्थान मिळाले तर महाराष्ट्राचा विकास अधिक न्याय्य होईल.

पर्यावरण हा महाराष्ट्राच्या भविष्याचा अत्यंत महत्त्वाचा प्रश्न आहे. सह्याद्री, कोकण, विदर्भातील जंगल, मराठवाड्यातील पाणीटंचाई, मुंबईतील समुद्रकिनारा, नाशिकचे गोदावरी खोरे, शहरी प्रदूषण आणि हवामान बदल हे सर्व प्रश्न परस्परांशी जोडलेले आहेत. विकास आणि पर्यावरण यांना विरोधी मानण्याऐवजी शाश्वत विकासाचा मार्ग स्वीकारणे आवश्यक आहे. पाणी साठवण, नदी संवर्धन, वृक्षारोपण, स्थानिक बियाणे, सेंद्रिय शेती, सार्वजनिक वाहतूक आणि हरित उद्योग या भविष्यकालीन महाराष्ट्राच्या मूलभूत गरजा आहेत.

महाराष्ट्र दिनाचा खरा संदेश असा आहे की इतिहासाचा अभिमान असावा, पण इतिहासात अडकून राहू नये. छत्रपती शिवाजी महाराजांचे स्वराज्य, संतांची समता, फुले-शाहू-आंबेडकरांचे सामाजिक न्यायाचे विचार,

लेखक आणि वाचक चळवळ जपण्यासाठी विनामूल्य प्रकाशित केले जाणारे एकमेव मासिक “ज्ञानपर्वा”

टिळकांचे स्वराज्य, कामगार चळवळीचा संघर्ष आणि संयुक्त महाराष्ट्राचा लोकशाही लढा या सर्वांचा अर्थ आजच्या धोरणात, शिक्षणात आणि समाजजीवनात उतरला पाहिजे.

आज महाराष्ट्र जागतिक भांडवल, राष्ट्रीय विकास आणि स्थानिक समाज यांच्या त्रिसूत्रीवर उभा आहे. जागतिक गुंतवणूक आली पाहिजे, पण स्थानिक माणूस विस्थापित होता कामा नये. उद्योग वाढले पाहिजेत, पण शेतकरी आणि कामगार दुर्लक्षित होता कामा नयेत. शहरे आधुनिक झाली पाहिजेत, पण ग्रामीण भाग रिकामा होता कामा नये. मराठी अस्मिता जपली पाहिजे, पण ती संकुचित नव्हे तर उदार, समावेशक आणि ज्ञानाभिमुख असली पाहिजे.

महाराष्ट्र दिन म्हणून आपण १ मे रोजी ध्वजारोहण करतो, शुभेच्छा देतो, सांस्कृतिक कार्यक्रम करतो; पण या दिवसाची खरी पूर्तता तेव्हा होईल, जेव्हा प्रत्येक नागरिक महाराष्ट्राच्या निर्मितीतील बलिदान समजून घेईल, संविधानिक मूल्ये जपेल, मराठी भाषेवर प्रेम करेल, सर्व समाजघटकांचा सन्मान करेल आणि राज्याच्या शाश्वत विकासासाठी आपले योगदान देईल.

महाराष्ट्र हा केवळ भूतकाळाचा गौरव नाही; तो वर्तमानातील जबाबदारी आणि भविष्याची प्रतिज्ञा आहे. महाराष्ट्राचा आत्मा संतांच्या करुणेत, शिवरायांच्या स्वराज्यात, फुल्यांच्या शिक्षणक्रांतीत, शाहू महाराजांच्या सामाजिक न्यायात, आंबेडकरांच्या संविधानवादात, कामगारांच्या श्रमात, शेतकऱ्यांच्या मातीत, महिलांच्या संघर्षात, विद्यार्थ्यांच्या स्वप्नात आणि सामान्य नागरिकांच्या प्रामाणिक प्रयत्नांत आहे.

म्हणून महाराष्ट्र दिनी आपण अभिमानाने म्हणू शकतो—महाराष्ट्र महान आहे; पण तो अधिक न्याय्य, अधिक समतोल, अधिक पर्यावरणपूरक, अधिक ज्ञानाधारित आणि अधिक मानवी बनवणे ही आपली सामूहिक जबाबदारी आहे. महाराष्ट्राचा भविष्यातील दर्जा केवळ अर्थव्यवस्थेने ठरणार नाही; तो ठरेल समाजातील समता, शिक्षणाची गुणवत्ता, पर्यावरणाचे रक्षण, स्त्री-सुरक्षा, ग्रामीण विकास, युवकांचे कौशल्य, लोकशाहीचे आरोग्य आणि मराठी संस्कृतीच्या सर्जनशीलतेने. हाच महाराष्ट्र दिनाचा व्यापक, वैचारिक आणि शाश्वत संदेश आहे.

FTA **MATH & SCIENCE ACADEMY**

FOR- 4th 5th 6th 7th
standard standard standard standard

Special Scholarship Batch For 4 and 7 th
(Only english Medium)

ONLY FOR CBSE BOARD

BDS, IMO, IEO, NSO Competitive Exam

Base strong... future strong...

admissions are open

Mr. Nawle Sir 8237625009

Mr. Borgil sir (Msc. B.ed) 8806808441

लेखक आणि वाचक चळवळ जपण्यासाठी विनामूल्य प्रकाशित केले जाणारे एकमेव मासिक “ज्ञानपर्व”

महाराष्ट्र शान माझी...

(माधव शिंदे , हिंगोली)

सह्याद्रीच्या कड्याकपारी, घुमतो इतिहास वीरांचा भारी। शिवबांच्या त्या पवित्र भूमीची, महाराष्ट्र शान माझी॥

वारकरींच्या टाळ-मृदंगात, ज्ञानेश्वरांच्या ओव्याता तुकारामांच्या अभंगातून, वाहते भक्ती प्रेमाची॥

किल्ल्यांच्या त्या दगडांमध्ये, जिवंत स्वराज्याची गाथा। मावळ्यांच्या रक्तामधली, जिद्द अजूनही जागी आहे॥

पावसाच्या सरींनी न्हालेली, हिरवीगार ही धरती। कोकण, विदर्भ, मराठवाडा, साऱ्यांची एकच माती॥

लावणीचा ठेका रंगतो, पोवाड्यांचा स्वर दुमदुमतो। संस्कृतीच्या प्रत्येक रंगात, महाराष्ट्र मनामध्ये नाचतो॥

शेतकऱ्यांच्या घामामधली, सोन्यासारखी ही शेती। कामगारांच्या कष्टामधली, उभी महाराष्ट्राची प्रगती॥

फुले, शाहू, आंबेडकरांची, समतेची ही भूमी। संत, समाजसुधारकांच्या, विचारांनी उजळली भूमी॥

माझ्या मराठी माणसाचा, स्वाभिमान मोठा भारी। देशाच्या प्रगतीमध्ये, अग्रस्थानी महाराष्ट्र सारी॥

म्हणून अभिमानाने म्हणतो, हीच माझी ओळख खरी। सह्याद्रीच्या छायेखाली, महाराष्ट्र शान माझी॥

परतूर शहरातील No.1 क्लासेस...

श्री कोचिंग क्लासेस

11 वी व 12 वी SCIENCE
BOARD, MHT-CET, NEET & JEE
10 वीतून 11 मध्ये जाणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी

BASIC FOUNDATION COURSE

**PHYSICS | CHEMISTRY
BIOLOGY | MATHEMATICS**

© संपर्क
प्रा.बिडवे सर 9284339609
प्रा.प्रमोद टेकाळे सर Chemistry 9860783013
प्रा.प्रशांत सर Mathematics 9404593926
प्रा.रवींद्र जोशी सर Physics 9326845402
प्रा.डॉ.ज्ञानेश्वर धुमाळ सर Biology

© ज्योती इण्डेन, गॅस एजन्सी समोर, शिवाजी नगर परतूर

लेखक आणि वाचक चळवळ जपण्यासाठी विनामूल्य प्रकाशित केले जाणारे एकमेव मासिक “ज्ञानपर्वा”

धर्मवीर छत्रपती संभाजी महाराजांचा पोवाडा

(रावसाहेब खंडेराव चकोर, बुलढाणा)

जय जय महाराष्ट्र माझा, घुमला रणाचा नाद । संभाजी राजांच्या शौर्याचा, ऐका जाज्वल्य संवाद ॥
शिवबांच्या त्या सिंहासनाचा, तेजस्वी तो वारस । धर्मरक्षणासाठी उभा, रणधुरंधर पराक्रमी नरस ॥
लहानपणीच ज्ञान मिळविले, संस्कृत-फारसी भाषेचे । विद्वत्ता आणि तलवारीचे, अब्दुत तेज त्यांचे ॥
औरंगजेबाचा गर्व मोडण्या, सिंह उभा सहाद्रीचा । मराठ्यांच्या त्या रक्तामधला, ज्वालामुखी स्वराज्याचा ॥
नऊ वर्षे रण पेटविले, दिल्लीचा थरकाप झाला । मराठ्यांच्या वादळासमोर, मुघलांचा गर्व ढासळला ॥
किल्ले, डोंगर, दऱ्या-खोऱ्यात, घुमली रणशिंगे भारी । संभाजी राजांच्या पराक्रमाने, हादरली दिल्ली सारी ॥
फितुरीच्या त्या काळोखातून, शत्रूने डाव रचिला । संगमेश्वरच्या भूमीमध्ये, सिंहाला कैद केला ॥
औरंगजेब म्हणे “धर्म सोडा, इस्लामचा स्वीकार करा!” राजे गर्जले सिंहासम “मरण पत्करू पण धर्म न विका!” ॥
डोळे काढले, छळ केला, देहावर घाव घातले । तरी संभाजी राजांनी, स्वाभिमान नाही सोडले ॥
रक्ताचा प्रत्येक थेंब म्हणे—“स्वराज्य अमर राहिल!” धर्मासाठी बलिदान देणारा, संभू राजा अमर होईल ॥
तुळापूरच्या त्या मातीत, इतिहास अजून जिवंत आहे । राजांच्या त्या बलिदानाने, महाराष्ट्र जागृत आहे ॥
शिवरायांचा खरा मावळा, सिंहगर्जना करणारा । मृत्यूच्या दारात उभा राहुनी, स्वाभिमान जपणारा ॥
धर्मवीर त्या संभार्जींचा, जयघोष घुमतो आजही । त्यांच्या त्यागाच्या ज्वालामधुनी, प्रेरणा मिळते आम्हांसी ॥
जय जय संभाजी राजे, स्वराज्याचे अभिमान । तुमच्या बलिदानामुळेच, जिवंत हिंदुस्थान ॥

भाषा, संस्कृती आणि अस्मिता

(अभिमन्यू दिवान, ठाणे)

मराठी राजभाषा दिन हा केवळ भाषेचा उत्सव नाही, तर महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक आत्म्याचा, सामाजिक ओळखीचा आणि लोकशाही स्वाभिमानाचा दिवस आहे. भाषा ही केवळ संवादाचे साधन नसते; ती समाजाची स्मृती, विचारांची परंपरा, संस्कृतीचे भांडार, भावनांची अभिव्यक्ती आणि जनतेच्या आत्मसन्मानाची ओळख असते. मराठी भाषा ही महाराष्ट्राच्या मातीशी, श्रमाशी, संत परंपरेशी, स्वराज्याच्या इतिहासाशी, सामाजिक सुधारणांच्या चळवळीशी, लोककलेशी, साहित्याशी आणि आधुनिक ज्ञानविश्वाशी जोडलेली आहे.

मराठी राजभाषा दिन आणि मराठी भाषा गौरव दिन यांमध्ये संज्ञात्मक फरक लक्षात घेणे आवश्यक आहे. महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती १ मे १९६० रोजी झाली आणि मराठीला राज्याच्या राजभाषेचा दर्जा मिळण्याची प्रक्रिया त्या ऐतिहासिक संदर्भात जोडली जाते; पुढे महाराष्ट्र राजभाषा अधिनियम १९६४ द्वारे मराठीच्या अधिकृत वापराला कायदेशीर अधिष्ठान मिळाले. २७ फेब्रुवारी हा कविवर्य कुसुमाग्रज यांच्या जयंतीनिमित्त मराठी भाषा गौरव दिन म्हणून साजरा केला जातो. त्यामुळे राजभाषा दिन हा प्रशासन, लोकशाही आणि राज्यकारभाराशी जोडलेला आहे; तर भाषा गौरव दिन हा साहित्य, संस्कृती आणि भाषाभिमानाशी अधिक जोडलेला आहे.

मराठी भाषेचा प्रवास प्राचीन काळापासून सुरू होतो. संस्कृत, प्राकृत, अपभ्रंश आणि लोकभाषांच्या प्रवाहातून मराठीची निर्मिती झाली. प्राचीन शिलालेख, ताम्रपट, लोकपरंपरा आणि साहित्य यातून मराठीचा विकास दिसतो. मराठी ही लोकजीवनातून वाढलेली भाषा आहे. ती राजदरबारात आली, संतांच्या अभंगांतून जनमानसात रुजली, शाहिरांच्या पोवाड्यांतून प्रेरणा बनली, लोकनाट्यांतून रंगली, समाजसुधारकांच्या लेखणीतून प्रश्न विचारू लागली आणि आधुनिक काळात पत्रकारिता, शिक्षण, विज्ञान, तंत्रज्ञान व प्रशासनाची भाषा बनण्याचा प्रयत्न करू लागली.

मराठी भाषेला सर्वाधिक व्यापक लोकाधार संत परंपरेने दिला. संत ज्ञानेश्वरांनी ज्ञानेश्वरीद्वारे तत्त्वज्ञान लोकभाषेत आणले. संत तुकारामांनी अभंगातून सामान्य माणसाचे दुःख, भक्ती, नैतिकता आणि जीवनविवेक मांडला. संत नामदेव, एकनाथ, जनाबाई, चोखामेळा, मुक्ताबाई यांसारख्या संतांनी मराठी भाषेला समतेचा, करुणेचा आणि आत्मशोधाचा स्वर दिला. त्यामुळे मराठी भाषा केवळ साहित्यिक भाषा न राहता लोकांची, श्रमिकांची, स्त्रियांची, वंचितांची आणि भक्तीमय अनुभवांची भाषा बनली.

छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या काळात मराठी भाषेला प्रशासनिक आणि राजकीय प्रतिष्ठा मिळाली. स्वराज्याची संकल्पना लोकांच्या भाषेशी जोडलेली होती. राज्यकारभारात लोकांना समजणारी भाषा महत्त्वाची मानली गेली. राजकीय स्वातंत्र्य आणि भाषिक स्वाभिमान यांचे नाते महाराष्ट्राच्या इतिहासात अत्यंत महत्त्वाचे आहे. राज्यव्यवस्था जर जनतेच्या भाषेत नसेल, तर लोकशाही अपूर्ण राहते; ही जाणीव मराठी राजभाषा दिनाच्या केंद्रस्थानी आहे.

ब्रिटिश काळात मराठी भाषेने आधुनिक स्वरूप धारण केले. मुद्रणयंत्र, वृत्तपत्रे, शाळा, सामाजिक सुधारणा, राजकीय लेखन, नाटक, कादंबरी, कविता आणि समीक्षेच्या माध्यमातून मराठी विचारभाषा बनली.

लेखक आणि वाचक चळवळ जपण्यासाठी विनामूल्य प्रकाशित केले जाणारे एकमेव मासिक “ज्ञानपर्वा”

लोकहितवादी, महात्मा फुले, सावित्रीबाई फुले, गोपाळ गणेश आगरकर, लोकमान्य टिळक, विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, शाहू महाराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या लेखनातून मराठी भाषेत सामाजिक न्याय, शिक्षण, स्त्री-मुक्ती, राष्ट्रवाद, विवेकवाद आणि संविधानिक विचारांची परंपरा उभी राहिली.

मराठी भाषेचा सामाजिक पैलू फार महत्त्वाचा आहे. भाषा समाजाला जोडते, पण कधी कधी समाजातील असमानताही भाषेत प्रतिबिंबित होते. मराठी भाषेत प्रमाणभाषा, बोलीभाषा, ग्रामीण भाषा, शहरी भाषा, आदिवासी भाषिक रूपे, दलित साहित्याची भाषा, स्त्री लेखनाची भाषा, कामगार चळवळीची भाषा, लोककलेची भाषा असे अनेक प्रवाह आहेत. खरी मराठी ही केवळ पुस्तकातील प्रमाणभाषेत नाही; ती अहिराणी, वऱ्हाडी, मालवणी, कोकणी प्रभाव, खानदेशी, मराठवाडी, नागपुरी आणि अनेक लोकभाषिक रूपांतही जिवंत आहे. मराठीचा अभिमान म्हणजे या सर्व भाषिक विविधतेचा स्वीकार.

राजकीय दृष्टिकोनातून मराठी भाषेची भूमिका संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीत प्रकर्षाने दिसली. भाषिक ओळख ही प्रांतिक स्वाभिमानाची आणि लोकशाही प्रतिनिधित्वाची मागणी बनली. मराठी भाषिक जनतेला स्वतंत्र राज्य हवे, या मागणीसाठी मोठा संघर्ष झाला आणि १ मे १९६० रोजी महाराष्ट्र राज्य अस्तित्वात आले. त्यामुळे मराठी राजभाषा दिन हा राज्यघटनेतील भाषिक लोकशाहीची आठवण करून देतो. भाषा ही विभाजनाची नव्हे, तर स्वाभिमान, प्रशासनिक न्याय आणि सांस्कृतिक संरक्षणाची गरज आहे.

नेखक राष्ट्रीय पातळीवर मराठी ही भारतातील प्रमुख भाषांपैकी एक आहे. २०११ च्या जनगणनेनुसार मराठी भाषिकांची संख्या सुमारे ८.३० कोटी होती आणि भारतातील मातृभाषिकांच्या संख्येनुसार मराठी अग्रक्रमातील भाषांमध्ये समाविष्ट आहे. भारताच्या आठव्या अनुसूचीत मराठीचा समावेश असल्यामुळे तिला संविधानिक मान्यता आहे. मराठी ही भारतीय बहुभाषिकतेचा महत्त्वाचा स्तंभ आहे. भारताची ताकद एका भाषेत नाही, तर अनेक भाषांच्या सहअस्तित्वात आहे; मराठी ही त्या बहुभाषिक लोकशाहीची समृद्ध अभिव्यक्ती आहे.

आंतरराष्ट्रीय स्तरावर मराठी भाषेची उपस्थिती वाढत आहे. महाराष्ट्रातून परदेशात गेलेले विद्यार्थी, उद्योजक, व्यावसायिक, संशोधक आणि कामगार यांनी मराठी भाषेचा भावनिक आणि सांस्कृतिक वारसा जगभर पोहोचवला आहे. अमेरिका, ब्रिटन, कॅनडा, ऑस्ट्रेलिया, खाडी देश आणि इतर ठिकाणी मराठी मंडळे, सांस्कृतिक कार्यक्रम, साहित्य संमेलने आणि डिजिटल माध्यमे यांद्वारे मराठी जपली जाते. परंतु आंतरराष्ट्रीय पातळीवर मराठीचा विस्तार केवळ सांस्कृतिक कार्यक्रमांत न राहता भाषांतर, संशोधन, डिजिटल सामग्री, ई-पुस्तके, ऑडिओबुक्स, मराठी शिक्षणक्रम आणि जागतिक शैक्षणिक संवादात वाढला पाहिजे.

सांस्कृतिकदृष्ट्या मराठी भाषा महाराष्ट्राच्या आत्म्याशी एकरूप आहे. संत साहित्य, भारूड, कीर्तन, लावणी, पोवाडा, तमाशा, लोकगीत, नाटक, चित्रपट, कथाकथन, वाङ्मयीन समीक्षा आणि आधुनिक कविता यांनी मराठीला अफाट अभिव्यक्ती दिली आहे. मराठी नाटकाने सामाजिक प्रश्न मांडले, मराठी चित्रपटांनी लोकजीवनाचे वास्तव दाखवले, मराठी कवितेने भावविश्व समृद्ध केले आणि मराठी कादंबऱ्यांनी बदलत्या समाजाचे चित्रण केले. त्यामुळे मराठी भाषा ही केवळ परंपरेची भाषा नाही; ती संघर्ष, प्रेम, विचार, प्रश्न, व्यथा आणि परिवर्तनाची भाषा आहे.

लेखक आणि वाचक चळवळ जपण्यासाठी विनामूल्य प्रकाशित केले जाणारे एकमेव मासिक “ज्ञानपर्वा”

आजच्या काळात मराठीसमोर अनेक आव्हाने आहेत. इंग्रजीचे वाढते महत्त्व, रोजगारकेंद्रित शिक्षण, शहरी पालकांची इंग्रजी माध्यमाकडे ओढ, सरकारी कार्यालयांतील मराठीचा अपुरा वापर, उच्च शिक्षणातील मराठी सामग्रीचा अभाव, विज्ञान-तंत्रज्ञानाच्या शब्दसंपदेची मर्यादित प्रसारव्यवस्था, डिजिटल माध्यमातील भाषेची शुद्धता आणि वाचनसंस्कृतीची घट ही गंभीर प्रश्न आहेत. परंतु या प्रश्नांकडे इंग्रजीविरोध म्हणून पाहणे चुकीचे ठरेल. इंग्रजी शिकणे आवश्यक असू शकते; पण मराठी विसरणे आवश्यक नाही. आधुनिक महाराष्ट्राला बहुभाषिक, पण मातृभाषाभिमानानी नागरिकांची गरज आहे.

मराठी राजभाषा दिनाचा मुख्य अर्थ प्रशासनाशी संबंधित आहे. शासन, न्याय, महसूल, स्थानिक स्वराज्य संस्था, शैक्षणिक कार्यालये आणि सार्वजनिक व्यवहार जनतेच्या भाषेत असले पाहिजेत. अलीकडे महाराष्ट्र शासनाने महसूल विभागातील अर्धन्यायिक कार्यवाही आणि आदेशांमध्ये मराठी वापर अनिवार्य करण्याची दिशा घेतल्याची बातमी प्रसिद्ध झाली; अशा निर्णयांचा मूलभूत हेतू प्रशासन अधिक लोकाभिमुख करणे हा आहे. नागरिकाला आपला हक्क, आदेश, जमीनविषयक नोंदी, शासकीय योजना आणि न्यायप्रक्रिया समजली पाहिजे; अन्यथा भाषा न समजणे हेच अन्यायाचे कारण बनते.

शिक्षण क्षेत्रात मराठीचा प्रश्न अतिशय संवेदनशील आहे. मातृभाषेत शिक्षण घेतल्यास विद्यार्थ्यांची समज, विचारशक्ती आणि अभिव्यक्ती अधिक विकसित होते. बालपणातील भाषा ही ज्ञानाची पहिली खिडकी असते. मराठीतून शिक्षण म्हणजे आधुनिकतेपासून मागे जाणे नव्हे; उलट मजबूत संकल्पना तयार करून इतर भाषा शिकण्याची क्षमता वाढवणे होय. मराठी माध्यम, सेमी-इंग्रजी, इंग्रजी माध्यम आणि डिजिटल शिक्षण या सर्वांमध्ये मराठी भाषेचे स्थान स्पष्ट असले पाहिजे. विद्यार्थ्यांनी इंग्रजीत कौशल्य मिळवावे; पण विचार, संवेदना आणि सामाजिक ओळख मराठीतूनही सक्षमपणे व्यक्त करता यायला हवी.

डिजिटल युगात मराठीसाठी मोठी संधी आहे. मोबाईल, सोशल मीडिया, यूट्यूब, पॉडकास्ट, ब्लॉग, ई-पुस्तके, ऑनलाइन मासिके, कृत्रिम बुद्धिमत्ता, भाषांतर साधने आणि डिजिटल शिक्षणामुळे मराठीचा प्रसार नव्या पद्धतीने होऊ शकतो. परंतु डिजिटल मराठीला दर्जेदार सामग्रीची गरज आहे. फक्त लघुरूप, विनोदी पोस्ट किंवा भावनिक घोषणांनी भाषा टिकत नाही. ज्ञान, विज्ञान, अर्थशास्त्र, कायदा, आरोग्य, तंत्रज्ञान, पर्यावरण, करिअर, संशोधन आणि बालसाहित्य यांवर उच्च दर्जाचे मराठी लेखन तयार झाले पाहिजे. मराठी भाषेचे भविष्य भावनिक घोषणांनी सुरक्षित होणार नाही; ते वापर, ज्ञाननिर्मिती आणि आर्थिक मूल्य यावर अवलंबून असेल. जी भाषा रोजगार, शिक्षण, प्रशासन, संशोधन, तंत्रज्ञान आणि उद्योजकतेत वापरली जाते, ती भाषा टिकते. म्हणून मराठीला बाजारात, उद्योगात, स्टार्टअप्समध्ये, कृषी सल्ल्यात, स्थानिक प्रशासनात, न्यायप्रक्रियेत, पर्यटनात, सांस्कृतिक अर्थव्यवस्थेत आणि डिजिटल प्लॅटफॉर्मवर सक्रिय स्थान मिळाले पाहिजे. मराठी भाषेच्या राजकीय वापरातही सावधगिरी आवश्यक आहे. भाषा अभिमानाचे साधन असावी; द्वेषाचे नाही. मराठी अस्मिता म्हणजे इतर भाषांचा अपमान नव्हे. मुंबई, पुणे, नाशिकसारखी शहरे बहुभाषिक आहेत. या बहुभाषिकतेत मराठीचा सन्मान राखणे आवश्यक आहे, पण मराठीचा सन्मान समावेशकतेने वाढतो. मराठी शिकण्यासाठी इतर भाषिकांना प्रोत्साहन,

लेखक आणि वाचक चळवळ जपण्यासाठी विनामूल्य प्रकाशित केले जाणारे एकमेव मासिक “ज्ञानपर्वा”

सोपी अभ्याससामग्री, सार्वजनिक फलकांमध्ये मराठीचा योग्य वापर आणि व्यवहारातील सन्मानपूर्ण संवाद ही सकारात्मक दिशा आहे.

मराठी भाषेचे सांस्कृतिक भवितव्य तरुण पिढीवर अवलंबून आहे. तरुणांनी मराठीत वाचले पाहिजे, लिहिले पाहिजे, बोलले पाहिजे, पण त्याहूनही महत्त्वाचे म्हणजे मराठीत विचार निर्माण केले पाहिजेत. कविता, कथा, चारोळ्या, नाटक, ब्लॉग, संशोधन लेख, माहितीपट, लघुपट, उद्योजकीय सामग्री, शैक्षणिक व्हिडिओ आणि डिजिटल मासिके यांच्या माध्यमातून मराठीला नव्या पिढीचा आवाज मिळू शकतो. भाषा जिवंत राहते ती व्याकरणामुळे नव्हे, तर लोकांच्या रोजच्या वापरामुळे.

ग्रामीण महाराष्ट्रात मराठीचे वेगळे बळ आहे. गावातील म्हणी, लोककथा, वऱ्हाडी विनोद, खानदेशी लय, कोकणी गोडवा, मराठवाडी अभिव्यक्ती, शेतकरी जीवनातील शब्दसंपदा, लोकगीते आणि सण-उत्सव या सर्वांमध्ये मराठीची नैसर्गिक शक्ती आहे. परंतु शहरात अनेकदा मराठीला कमीपणाची वागणूक दिली जाते. ही मानसिकता बदलली पाहिजे. मराठी बोलणे म्हणजे मागासपणा नाही; मराठीत विचार करणे म्हणजे बौद्धिक मर्यादा नाही. मातृभाषा ही व्यक्तिमत्त्वाची ताकद असते.

मराठी भाषेच्या संवर्धनासाठी कुटुंबाची भूमिका मोठी आहे. घरात मुलांशी मराठीत बोलणे, मराठी गोष्टी सांगणे, मराठी पुस्तके आणणे, मराठी गाणी, नाटक, चित्रपट, लोककला यांचा परिचय करून देणे, आजी-आजोबांच्या भाषिक अनुभवाला मान देणे आणि मुलांना स्वतःच्या भाषेचा अभिमान देणे हे मूलभूत कार्य आहे. शाळा भाषा शिकवते, पण घर भाषा जगवते. मराठी राजभाषा दिन आपल्याला प्रश्न विचारतो की आपण मराठीचा वापर खरोखर करतो का? आपण शासकीय कार्यालयात मराठी मागतो का? आपण मराठी पुस्तके विकत घेतो का? आपण आपल्या मुलांना मराठी वाचनाची सवय लावतो का? आपण डिजिटल माध्यमावर दर्जेदार मराठी तयार करतो का? आपण बोलीभाषांना कमी लेखत नाही ना? आपण भाषा फक्त घोषणांत ठेवतो की व्यवहारातही आणतो? या प्रश्नांची उत्तरेच मराठीच्या भविष्याचा मार्ग ठरवतील.

भविष्यातील मराठी ही पारंपरिक आणि आधुनिक यांचा सुंदर संगम असली पाहिजे. संतांची करुणा, शिवरायांचा स्वाभिमान, फुल्यांचा सामाजिक न्याय, शाहू महाराजांची समता, आंबेडकरांचे संविधानिक विचार, कुसुमाग्रजांची साहित्यिक उंची आणि डिजिटल युगातील नवसर्जनशीलता यांचा संगम म्हणजे उद्याची मराठी. मराठी भाषा संग्रहालयात ठेवण्याची वस्तू नाही; ती भविष्य घडवणारी ऊर्जा आहे. मराठी राजभाषा दिनाचा संदेश असा आहे की भाषा जपणे म्हणजे फक्त शब्द जपणे नाही; ती बोलणाऱ्या समाजाची प्रतिष्ठा जपणे आहे. मराठीचा विकास म्हणजे महाराष्ट्रातील सामान्य नागरिकाला शासन समजणे, विद्यार्थ्याला ज्ञान मिळणे, लेखकाला व्यासपीठ मिळणे, शेतकऱ्याला माहिती मिळणे, कामगाराला अधिकार समजणे, स्त्रीला अभिव्यक्ती मिळणे आणि तरुणाला भविष्याची दिशा मिळणे. म्हणून मराठी राजभाषा दिन साजरा करताना आपण केवळ “मराठी माझी मायबोली” असे म्हणणे पुरेसे नाही. आपण मराठीत वाचू, मराठीत लिहू, मराठीत ज्ञाननिर्मिती करू, मराठीत प्रशासन मागू, मराठीत विज्ञान मांडू, मराठीत तंत्रज्ञान विकसित करू आणि मराठीला जागतिक संवादात नेऊ, हा संकल्प आवश्यक आहे. मराठी भाषा भूतकाळाचा गौरव, वर्तमानाची जबाबदारी आणि भविष्याची शक्यता आहे. तिचे जतन हे केवळ भाषिक कर्तव्य नाही, तर सांस्कृतिक, सामाजिक आणि लोकशाही कर्तव्य आहे.

मे दिन विशेष

(विनय कासव, गडचिरोली)

मे दिन हा केवळ कॅलेंडरवरील एक दिवस नाही, तर जगभरातील श्रमिकांच्या घामाचा, संघर्षाचा, स्वाभिमानाचा आणि मानवी प्रतिष्ठेचा जागतिक उत्सव आहे. १ मे हा दिवस अनेक अर्थानी महत्त्वाचा आहे. महाराष्ट्रासाठी तो महाराष्ट्र दिन आहे, जगासाठी तो आंतरराष्ट्रीय कामगार दिन आहे, आणि व्यापक मानवी दृष्टीने पाहिले तर तो श्रमाला सन्मान देणारा, अन्यायाविरुद्ध आवाज उठवणारा आणि समानतेच्या समाजाची आठवण करून देणारा दिवस आहे.

मे दिनाचा इतिहास औद्योगिक क्रांतीनंतरच्या कामगार जीवनाशी जोडलेला आहे. कारखाने वाढत होते, उत्पादन वाढत होते, शहरांचा विस्तार होत होता; पण या विकासामागे काम करणाऱ्या कामगारांचे जीवन अत्यंत कठीण होते. दीर्घ कामाचे तास, कमी वेतन, असुरक्षित कारखाने, बालमजुरी, स्त्रियांचे शोषण, आरोग्य सुविधांचा अभाव आणि मालकशाहीचा दबाव या परिस्थितीत कामगार जगत होते. विकासाचा लाभ भांडवलदारांकडे जात होता; परंतु श्रम करणारा माणूस मूलभूत अधिकारांपासून वंचित राहत होता. अशा वेळी कामगारांनी “आठ तास काम, आठ तास विश्रांती आणि आठ तास वैयक्तिक जीवन” ही मागणी केली. ही मागणी केवळ वेळेची नव्हती; ती मानवी जीवनाच्या सन्मानाची मागणी होती.

१ मे १८८६ रोजी अमेरिकेतील शिकागो येथे कामगारांनी मोठे आंदोलन केले. हेमार्केट घटनेने जगातील कामगार चळवळीला नवे प्रतीक दिले. पुढे १ मे हा दिवस आंतरराष्ट्रीय कामगार दिन म्हणून ओळखला जाऊ लागला. या इतिहासात रक्त, अश्रू, तुरुंगवास, बलिदान आणि संघटित संघर्ष आहे. म्हणून मे दिन हा केवळ शुभेच्छांचा दिवस नाही; तो कामगारांच्या ऐतिहासिक लढ्याची स्मृती आहे.

पारंपरिक समाजात श्रमाचे स्वरूप वेगळे होते. शेती, कारागिरी, विणकाम, लोहारकाम, सुतारकाम, मातीची भांडी, बांधकाम, पशुपालन, घरगुती उद्योग आणि लोककलांमधून श्रम समाजाच्या केंद्रस्थानी होता. गावातील प्रत्येक कारागीर, शेतकरी, मजूर, गुराखी, विणकर, माळी, सोनार, कुंभार, लोहार, सुतार, न्हावी, परीट यांचा समाजजीवनात सहभाग होता. श्रम ही जगण्याची पद्धत होती. मात्र जातिव्यवस्था आणि सामाजिक श्रेणींमुळे अनेक श्रमिकांना प्रतिष्ठा मिळाली नाही. काही कामांना “उच्च” आणि काही कामांना “कनिष्ठ” मानण्याची अन्यायकारक मानसिकता समाजात रुजली. मे दिनाचा आधुनिक संदेश हीच मानसिकता मोडून काढतो आणि सांगतो की कोणतेही श्रम लहान नसतात.

भारतीय संदर्भात मे दिनाचा विचार करताना शेती आणि असंघटित क्षेत्र विसरता येत नाही. भारतातील मोठा कामगार वर्ग हा कारखान्यातील संघटित कामगारांपुरता मर्यादित नाही. शेतमजूर, बांधकाम कामगार, घरकाम करणाऱ्या महिला, सफाई कर्मचारी, फेरीवाले, हातगाडीवाले, छोटे दुकानदारांचे कर्मचारी, वाहतूक कामगार, हंगामी कामगार, स्थलांतरित मजूर, अंगणवाडी सेविका, आशा कार्यकर्त्या, सुरक्षा रक्षक, परिचारिका, शिक्षक, सेवा क्षेत्रातील कर्मचारी आणि आता डिलिव्हरी ऑपवर काम करणारे गिग कामगार हे सर्व मे दिनाच्या

लेखक आणि वाचक चळवळ जपण्यासाठी विनामूल्य प्रकाशित केले जाणारे एकमेव मासिक “ज्ञानपर्वा”

अर्थाला विस्तृत करतात. त्यामुळे मे दिन म्हणजे फक्त औद्योगिक कामगारांचा दिवस नाही; तो प्रत्येक श्रमिकाचा दिवस आहे.

मे दिनाचा सामाजिक अर्थ अत्यंत खोल आहे. समाजातील असमानता केवळ संपत्तीच्या वाटपातून निर्माण होत नाही; ती श्रमाच्या अवमानातूनही निर्माण होते. जो समाज श्रमाचा अपमान करतो, तो समाज अन्याय टिकवतो. जो समाज श्रमिकाला सन्मान देतो, तो समाज लोकशाहीकडे पुढे जातो. सफाई कर्मचारी नसतील तर शहर थांबते, शेतकरी नसतील तर अन्न मिळत नाही, बांधकाम कामगार नसतील तर इमारती उभ्या राहत नाहीत, शिक्षक नसतील तर पिढी घडत नाही, परिचारिका आणि आरोग्य कर्मचारी नसतील तर आरोग्य व्यवस्था कोलमडते. तरीही यांपैकी अनेकांना अपेक्षित सन्मान, सुरक्षा आणि आर्थिक स्थैर्य मिळत नाही. ही विसंगती मे दिन आपल्यासमोर ठेवतो.

राजकीय दृष्टिकोनातून मे दिन हा श्रमिक हक्कांच्या जाणीवेचा दिवस आहे. कामगार चळवळींनी जगात अनेक कायदे घडवले. कामाचे तास मर्यादित झाले, किमान वेतनाची संकल्पना आली, संघटना करण्याचा हक्क मान्य झाला, कामगार विमा, भविष्य निर्वाह निधी, प्रसूती लाभ, कामाच्या ठिकाणी सुरक्षा, अपघात भरपाई आणि सामाजिक सुरक्षा यांसारख्या संकल्पना मजबूत झाल्या. लोकशाही केवळ मतदानाने मजबूत होत नाही; ती कामगार, शेतकरी, स्त्रिया, विद्यार्थी आणि वंचित घटकांना आवाज मिळाल्याने मजबूत होते. मे दिन हा त्या लोकशाही आवाजाचा दिवस आहे.

सांस्कृतिकदृष्ट्या मे दिन श्रमसंस्कृतीचा उत्सव आहे. भारतीय समाजात “काम” अनेकदा आर्थिक गरज म्हणून पाहिले जाते; पण श्रम हा संस्कृतीचा पाया आहे. लोकगीतांमध्ये शेतमजुरांचा घाम आहे, पोवाड्यांमध्ये लढ्याचा आवेश आहे, लावणीत लोकजीवनाचा ठसा आहे, संतसाहित्यात श्रमाची नैतिक प्रतिष्ठा आहे. संत तुकाराम, संत कबीर, संत गाडगेबाबा, महात्मा फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर या सर्व विचारप्रवाहांनी श्रमाला प्रतिष्ठा दिली. बाबासाहेब आंबेडकरांनी कामगारांच्या हक्कांबाबत केलेले कार्य विशेष महत्त्वाचे आहे. त्यांनी श्रमिकांना केवळ दया नव्हे, तर हक्क आणि न्याय मिळावा असा दृष्टिकोन दिला.

राष्ट्रीय पातळीवर मे दिन भारताच्या विकास मॉडेलवर प्रश्न विचारतो. मोठे रस्ते, कारखाने, मॉल, बंदरे, मेट्रो, डिजिटल सेवा आणि महानगरांची चमक पाहताना त्या मागे असलेल्या कामगारांचे जीवन कसे आहे, हा प्रश्न विचारणे आवश्यक आहे. भारताची अर्थव्यवस्था वाढत असताना रोजगाराची गुणवत्ता वाढते आहे का? कामगारांना नियमित वेतन मिळते का? स्थलांतरित कामगारांना निवास, आरोग्य आणि ओळख मिळते का? स्त्री कामगारांना सुरक्षितता आणि समान वेतन मिळते का? बालमजुरी आणि जबरदस्तीची मजुरी पूर्णपणे थांबली आहे का? असंघटित कामगार सामाजिक सुरक्षेच्या कवचात आले आहेत का? मे दिन या प्रश्नांना टाळू देत नाही.

आंतरराष्ट्रीय पातळीवर मे दिन जागतिक श्रमव्यवस्थेचे दर्शन घडवतो. आज जग एकमेकांशी जोडलेले आहे. एका देशातील ग्राहक दुसऱ्या देशातील स्वस्त श्रमावर तयार झालेला माल वापरतो. एका देशातील कंपनी दुसऱ्या देशातील उत्पादन केंद्रांवर अवलंबून असतात. जागतिक पुरवठा साखळ्या, स्थलांतरित मजूर, करारनिहाय कामगार, जहाजवाहतूक, वस्त्रोद्योग, इलेक्ट्रॉनिक्स उत्पादन, कृषी निर्यात आणि डिजिटल सेवा यांत

लेखक आणि वाचक चळवळ जपण्यासाठी विनामूल्य प्रकाशित केले जाणारे एकमेव मासिक “ज्ञानपर्वा”

कामगारांचे प्रश्न जागतिक स्वरूप घेतात. एका देशातील स्वस्त मजुरीवर दुसऱ्या देशातील उपभोग उभा राहत असेल, तर तो जागतिक न्यायाचा प्रश्न आहे. म्हणून मे दिन जगाला सांगतो की श्रमाचा सन्मान हा सीमांच्या पलीकडचा विषय आहे.

आधुनिक काळात मे दिनाचे स्वरूप अधिक गुंतागुंतीचे झाले आहे. पूर्वी कामगार म्हणजे कारखान्यातील कर्मचारी अशी सामान्य कल्पना होती. आज कामगार म्हणजे संगणकासमोर बसून कोड लिहिणारा युवक, ऑनलाइन वर्ग घेणारा शिक्षक, रुग्णालयातील परिचारिका, शहरात डिलिव्हरी करणारा तरुण, कॉल सेंटरमध्ये रात्री काम करणारी कर्मचारी, घरातून फ्रीलान्स काम करणारी स्त्री, बांधकामावर काम करणारा स्थलांतरित मजूर, ऑपवर अवलंबून असलेला ड्रायव्हर आणि शेतात उन्हात काम करणारा मजूर—हे सर्व आहेत. काम बदलले आहे, पण श्रमाचे महत्त्व कमी झालेले नाही.

तंत्रज्ञानाने श्रमविश्वात मोठे बदल घडवले आहेत. कृत्रिम बुद्धिमत्ता, रोबोटिक्स, ऑटोमेशन, डिजिटल प्लॅटफॉर्म आणि डेटा अर्थव्यवस्था यामुळे काही कामे सोपी झाली, काही कामे वेगवान झाली, काही नवीन रोजगार निर्माण झाले; पण काही पारंपरिक रोजगार धोक्यात आले. भविष्यात मशीन अनेक कामे करतील, पण मानवी श्रम, संवेदना, सर्जनशीलता, निर्णयक्षमता आणि नैतिक जबाबदारी यांची गरज संपणार नाही. मात्र या बदलात कामगार मागे पडू नये यासाठी कौशल्यविकास, पुनर्प्रशिक्षण, डिजिटल साक्षरता आणि सामाजिक सुरक्षा आवश्यक आहे.

गिग अर्थव्यवस्था हा आधुनिक मे दिनाचा महत्त्वाचा प्रश्न आहे. डिलिव्हरी पार्टनर, कॅब चालक, ऑनलाइन सेवा देणारे कामगार स्वतंत्र भागीदार म्हणून दाखवले जातात; पण त्यांच्या कामाचे तास अनिश्चित असतात, उत्पन्न बदलते, विमा मर्यादित असतो आणि सामाजिक सुरक्षा अपुरी असते. तंत्रज्ञानाच्या नावाखाली श्रमाचे अस्थिर रूप वाढत असेल तर मे दिनाची भूमिका अधिक महत्त्वाची ठरते. आधुनिक श्रमकायद्यांनी या नव्या कामगारांना ओळखले पाहिजे.

स्त्री श्रमाचा विचार केल्याशिवाय मे दिन अपूर्ण राहतो. घरातील स्वयंपाक, बालसंगोपन, वृद्धांची काळजी, पाणी आणणे, घर स्वच्छ ठेवणे, भावनिक आधार देणे ही सर्व कामे अर्थव्यवस्थेत नेहमी मोजली जात नाहीत. ही अदृश्य श्रमव्यवस्था महिलांच्या खांद्यावर उभी आहे. त्याशिवाय बाह्य अर्थव्यवस्था चालूच शकत नाही. वेतनित आणि अवेतनित दोन्ही प्रकारच्या स्त्री श्रमाला समाजाने प्रतिष्ठा दिली पाहिजे. स्त्री कामगारांच्या सुरक्षिततेचा, मातृत्वाचा, आरोग्याचा, समान वेतनाचा आणि नेतृत्वाच्या संधींचा प्रश्न मे दिनाच्या केंद्रस्थानी असला पाहिजे.

पर्यावरणीय संदर्भातही मे दिनाला नवे महत्त्व प्राप्त झाले आहे. हवामान बदलाचा सर्वाधिक परिणाम श्रमिकांवर होतो. उन्हाच्या लाटा, पाऊस, पूर, दुष्काळ, प्रदूषण, पाणीटंचाई आणि नैसर्गिक आपत्ती यामध्ये सर्वात आधी कामगार आणि गरीब जनता बाधित होते. बांधकाम कामगार उन्हात काम करतो, शेतमजूर हवामानावर अवलंबून असतो, रस्त्यावरचा विक्रेता प्रदूषणात दिवस काढतो, स्थलांतरित मजूर आपत्तीमध्ये सर्वाधिक

लेखक आणि वाचक चळवळ जपण्यासाठी विनामूल्य प्रकाशित केले जाणारे एकमेव मासिक “ज्ञानपर्वा”

असुरक्षित असतो. भविष्यातील मे दिन हा हरित रोजगार, सुरक्षित हवामान, शाश्वत उद्योग आणि पर्यावरणीय न्याय यांच्याशी जोडला जाईल.

मे दिन आणि महाराष्ट्र यांचा संबंध विशेष आहे. १ मे हा महाराष्ट्र दिनही आहे. महाराष्ट्राच्या निर्मितीच्या दिवशीच कामगार दिन येतो, ही ऐतिहासिक सांगड अर्थपूर्ण आहे. मुंबईतील गिरणी कामगार, औद्योगिक कामगार, बंदर कामगार, रेल्वे कामगार, शेतकरी, शेतमजूर, सहकार चळवळ, सामाजिक सुधारणा आणि संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ या सर्वांनी महाराष्ट्राचा चेहरा घडवला. महाराष्ट्राचे औद्योगिक वैभव केवळ भांडवलाने नाही तर श्रमिकांच्या पिढ्यान्पिढ्यांच्या श्रमाने उभे राहिले आहे.

स्थानिक पातळीवर मे दिनाचा अर्थ आणखी टोस आहे. आपल्या शहरात, गावात, शाळेत, बाजारात, शेतात, रुग्णालयात, कारखान्यात आणि घरात काम करणारे अनेक लोक आपल्याला दिसतात; पण त्यांचे जीवन आपल्याला फारसे माहीत नसते. सफाई करणारी व्यक्ती, शाळेतील शिपाई, बांधकामावरील कामगार, घरकाम करणारी महिला, रिक्षाचालक, दुकानदाराचा कर्मचारी, शेतमजूर, फेरीवाला, सुरक्षारक्षक—हे सर्व आपल्या दैनंदिन जीवनाला आधार देतात. मे दिन म्हणजे त्यांना फक्त “शुभेच्छा” देणे नाही; तर त्यांच्याशी सन्मानाने वागणे, त्यांचे हक्क मान्य करणे आणि त्यांच्या श्रमाचे मूल्य ओळखणे होय.

मे दिन विद्यार्थ्यांसाठीही अत्यंत महत्त्वाचा आहे. विद्यार्थ्यांनी श्रमाची प्रतिष्ठा शिकली पाहिजे. शिक्षण म्हणजे फक्त पांढरपेशा नोकरी मिळवणे नव्हे; शिक्षण म्हणजे प्रत्येक कामाचा सन्मान करणे. शाळेत विद्यार्थ्यांना कामगार चळवळीचा इतिहास, श्रमसंस्कार, सामाजिक न्याय, संविधानिक मूल्ये, स्थानिक कामगारांचे अनुभव आणि कौशल्याधारित शिक्षण यांचा परिचय झाला पाहिजे. भविष्यातील नागरिक जर श्रमाचा सन्मान करणार नसतील, तर समाजात विषमता कायम राहिल.

मे दिन आपल्याला भूतकाळाची आठवण करून देतो, वर्तमानाचा आरसा दाखवतो आणि भविष्याची दिशा विचारायला लावतो. भूतकाळ सांगतो की हक्क संघर्षाशिवाय मिळत नाहीत. वर्तमान सांगतो की विकास असूनही कामगारांचे प्रश्न संपलेले नाहीत. भविष्य सांगते की तंत्रज्ञान, हवामान बदल आणि जागतिक स्पर्धेच्या काळात कामगार हक्कांचे नवे रूप तयार करावे लागेल.

मे दिनाचा खरा संदेश असा आहे की श्रमाला सन्मान दिल्याशिवाय सभ्यता पूर्ण होत नाही. कोणताही समाज केवळ बुद्धिजीवी, राजकारणी, उद्योगपती किंवा तंत्रज्ञ यांच्यावर उभा राहत नाही; तो सर्वसामान्य श्रमिकांच्या दररोजच्या मेहनतीवर उभा राहतो. कामगाराचा घाम अदृश्य झाला की समाजाचा नैतिक पाया कमकुवत होतो. म्हणूनच मे दिन आपल्याला सांगतो की प्रत्येक श्रमिकाला सन्मान, सुरक्षितता, योग्य वेतन, आरोग्य, शिक्षण, सामाजिक सुरक्षा आणि मानवी प्रतिष्ठा मिळाली पाहिजे.

आजच्या काळात मे दिन साजरा करणे म्हणजे मिरवणूक, भाषण किंवा पोस्टरपुरते मर्यादित राहू नये. तो एक वैचारिक कृतीदिवस असला पाहिजे. आपण स्वतःला विचारले पाहिजे की आपल्या समाजात कामगाराला सन्मान आहे का? आपण घरकाम करणाऱ्या व्यक्तीला सुट्टी देतो का? बांधकाम कामगारांच्या सुरक्षिततेकडे लक्ष देतो का? शेतमजुरांच्या मजुरीचा विचार करतो का? आपल्या शाळा, संस्था आणि उद्योगांमध्ये काम करणाऱ्या

लेखक आणि वाचक चळवळ जपण्यासाठी विनामूल्य प्रकाशित केले जाणारे एकमेव मासिक “ज्ञानपर्वा”

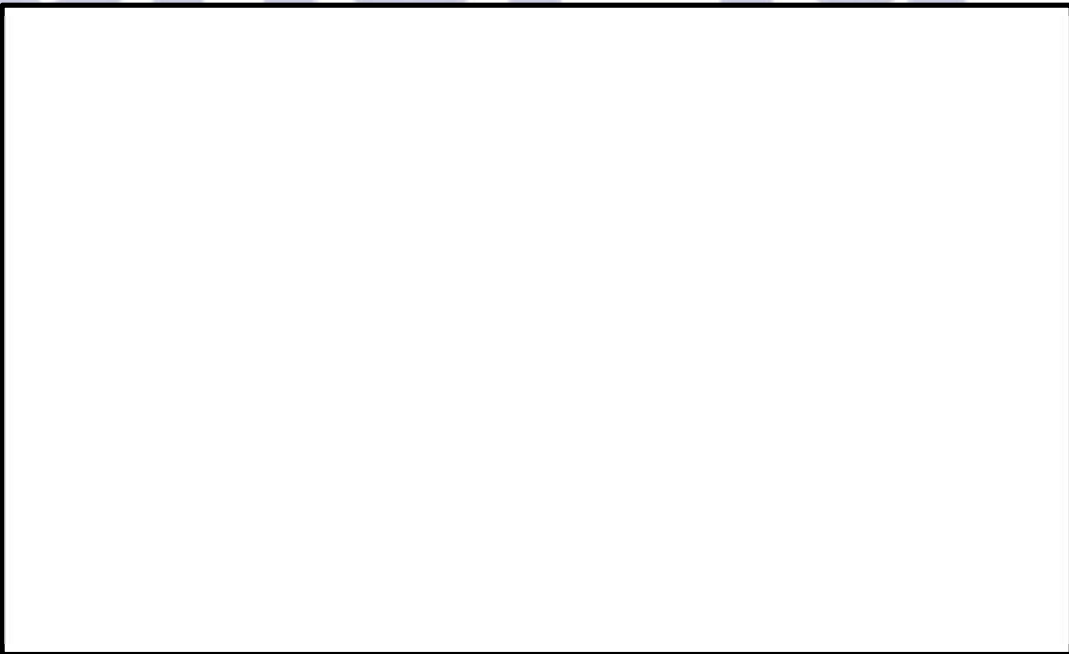
सहाय्यक कर्मचाऱ्यांना आपण आदराने वागवतो का? या प्रश्नांची प्रामाणिक उत्तरेच मे दिनाचे खरे पालन ठरवतील.

भविष्यातील मे दिन अधिक व्यापक असेल. तो फक्त कामाच्या तासांबद्दल बोलणार नाही; तो मानसिक आरोग्य, काम-जीवन संतुलन, डिजिटल हक्क, डेटा हक्क, प्लॅटफॉर्म कामगारांचे संरक्षण, पर्यावरणीय सुरक्षितता, स्त्री श्रमाचे मूल्य, स्थलांतरित कामगारांचे नागरिकत्व, कौशल्य प्रशिक्षण आणि मानवी केंद्रित विकास यांबद्दल बोलेल. भविष्यातील अर्थव्यवस्था मानवी असली पाहिजे; ती फक्त उत्पादन आणि नफा यांवर चालणारी नसावी.

मे दिनाच्या निमित्ताने आपण श्रमाचा इतिहास स्मरणात ठेवला पाहिजे, वर्तमानातील श्रमिकांचे प्रश्न समजून घेतले पाहिजेत आणि भविष्यात न्याय्य समाज उभारण्याची जबाबदारी स्वीकारली पाहिजे. प्रत्येक कामगार हा समाजाचा निर्माता आहे. त्याच्या हातात राष्ट्रनिर्मितीची शक्ती आहे. त्याच्या घामात अन्न, निवारा, उद्योग, सेवा, शिक्षण आणि विकास यांची बीजे आहेत.

म्हणून मे दिन हा संघर्षाचा दिवस आहे, पण तो आशेचाही दिवस आहे. तो अन्यायाविरुद्ध आवाज उठवण्याचा दिवस आहे, पण सहजीवनाची नवी दिशा दाखवण्याचाही दिवस आहे. तो श्रमिकांच्या इतिहासाचा दिवस आहे, पण भविष्यातील मानवी विकासाच्या संकल्पनेचा दिवसही आहे. श्रमाला प्रतिष्ठा, श्रमिकाला न्याय आणि समाजाला संवेदना मिळाली तरच मे दिनाचा अर्थ पूर्ण होईल.

लेखक अमे दिना आपल्याला शेवटी एकच गोष्ट शिकवतो—मानवतेचा खरा विकास श्रमाचा सन्मान केल्याशिवाय शक्य नाही. जे हात रस्ते बांधतात, अन्न उगवतात, घरे उभी करतात, शहर स्वच्छ ठेवतात, मुलांना शिकवतात, आजारी माणसांची सेवा करतात आणि समाजाला रोज चालू ठेवतात, त्या हातांना नम्र अभिवादन करणे म्हणजेच मे दिनाचे खरे स्मरण होय.

रवींद्रनाथ टागोर यांचे साहित्य आणि विश्वमानवता

(यशस्वी गुप्ता, खडगपूर)

रवींद्रनाथ टागोर हे केवळ एक कवी किंवा साहित्यिक नव्हते; ते भारतीय पुनर्जागरणातील एक व्यापक सांस्कृतिक व्यक्तिमत्त्व होते. त्यांच्या साहित्याचा विचार केला तर कविता, गीत, कथा, कादंबरी, नाटक, निबंध, शिक्षणतत्त्वज्ञान, चित्रकला, संगीत, राष्ट्रवाद, निसर्ग, मानवतावाद, स्त्रीमन, ग्रामीण जीवन, अध्यात्म आणि विश्वबंधुत्व अशा अनेक प्रवाहांचा विशाल संगम दिसतो. टागोरांचे साहित्य वाचताना आपण एका लेखकाला भेटत नाही, तर एका काळाला, एका संस्कृतीला, एका विचारप्रणालीला आणि एका सतत शोध घेणाऱ्या संवेदनशील मनाला भेटतो.

रवींद्रनाथ टागोर यांचा जन्म ७ मे १८६१ रोजी कलकत्ता येथे झाला आणि ७ ऑगस्ट १९४१ रोजी त्यांचे निधन झाले. १९१३ मध्ये त्यांना साहित्यासाठी नोबेल पारितोषिक मिळाले; नोबेल समितीने त्यांच्या कवितेतील संवेदनशीलता, ताजेपणा आणि सौंदर्य यांचा विशेष गौरव केला होता. ते भारतीय भाषिक परंपरेतील पहिले जागतिक दर्जाचे साहित्यिक म्हणून जगासमोर आले.

टागोरांचे साहित्य बंगाली भाषेत उगवले, पण त्याचा विस्तार भारतीय आणि जागतिक मानवतेपर्यंत गेला. त्यांनी बंगाली साहित्याला नवे काव्यरूप, नवी भाषाशैली आणि बोलभाषेचा जवळचा स्पर्श दिला. ब्रिटानिका त्यांच्या साहित्यिक योगदानात कविता, कथा, गीत, नाटक, कादंबरी आणि चित्रकलेचा उल्लेख करते, तसेच त्यांनी बंगाली साहित्याला अधिक लोकाभिमुख आणि आधुनिक बनवले असे नमूद करते.

टागोरांच्या साहित्याचे पहिले मोठे वैशिष्ट्य म्हणजे त्यातील मानवतावाद. त्यांचा मानवतावाद कोणत्याही एका जात, धर्म, राष्ट्र किंवा पंथापुरता मर्यादित नाही. त्यांच्यासाठी माणूस हा सर्वोच्च मूल्य आहे. मनुष्याची अंतःकरणातील स्वातंत्र्याची ओढ, प्रेमाची क्षमता, सौंदर्य अनुभवण्याची शक्ती आणि सत्याचा शोध ही त्यांच्या लेखनाची मध्यवर्ती तत्त्वे आहेत. त्यामुळे टागोरांचे साहित्य केवळ बंगालचे किंवा भारताचे नाही; ते मानवी आत्म्याचे साहित्य आहे.

टागोरांची कविता त्यांच्या साहित्याचा सर्वाधिक तेजस्वी भाग आहे. त्यांच्या कवितेत निसर्ग, ईश्वर, माणूस, प्रेम, विरह, मृत्यू, आनंद, आध्यात्मिक शांतता आणि आत्मशोध यांचा अत्यंत नाजूक संगम दिसतो. “गीतांजली” हे त्यांचे सर्वाधिक प्रसिद्ध काव्यसंग्रह मानले जाते. “गीतांजली” प्रथम १९१० मध्ये भारतात प्रकाशित झाले आणि नंतर टागोरांनी स्वतः इंग्रजीत त्याचे गद्य-काव्यरूपांतर केले; १९१२ मध्ये इंग्रजी आवृत्ती प्रकाशित झाली आणि तिच्या माध्यमातून टागोर जागतिक साहित्यविश्वात पोहोचले.

“गीतांजली”तील अध्यात्म हे कर्मकांडात्मक नाही. ते मंदिरातील बंदिस्त देवाला शोधत नाही; ते जगणाऱ्या माणसात, श्रमात, निसर्गात, प्रेमात आणि शांत आत्मसमर्पणात देवत्व शोधते. टागोरांचा देव हा भय निर्माण करणारा देव नाही; तो अंतःकरणातील प्रकाश आहे. म्हणूनच त्यांच्या कवितेत भक्ती आहे, पण अंधश्रद्धा नाही; अध्यात्म आहे, पण पलायनवाद नाही; शांतता आहे, पण निष्क्रियता नाही. टागोरांचा अध्यात्मिक विचार

लेखक आणि वाचक चळवळ जपण्यासाठी विनामूल्य प्रकाशित केले जाणारे एकमेव मासिक “ज्ञानपर्वा”

माणसाला जीवनापासून दूर नेत नाही, उलट जीवन अधिक सुंदर, अधिक करुणामय आणि अधिक जबाबदार बनवतो.

टागोरांच्या कवितेत निसर्ग अत्यंत महत्त्वाचा आहे. ऋतू, पाऊस, नदी, झाडे, वारा, आकाश, प्रकाश, चंद्र, फुले, शेत, गाव, पक्षी—हे सर्व त्यांच्या काव्यविश्वातील जिवंत पात्रे आहेत. निसर्ग त्यांच्या लेखनात केवळ पार्श्वभूमी नाही; तो माणसाच्या अंतरंगाशी बोलणारा सजीव अनुभव आहे. आजच्या पर्यावरणीय संकटाच्या काळात टागोरांची निसर्गदृष्टी अधिक महत्त्वाची वाटते. त्यांनी निसर्गाला उपभोगाची वस्तू मानले नाही; तो माणसाच्या शिक्षणाचा, सौंदर्याचा आणि नैतिकतेचा शिक्षक आहे, असे त्यांनी मानले.

टागोरांच्या साहित्याचा दुसरा महत्त्वाचा पैलू म्हणजे त्यांचे गीतलेखन. “रवींद्र संगीत” हा बंगाली आणि भारतीय सांस्कृतिक जीवनातील एक स्वतंत्र व समृद्ध प्रवाह आहे. टागोरांनी हजारो गीतांच्या माध्यमातून प्रेम, भक्ती, निसर्ग, देश, मानवी भावना आणि ऋतूचक्र यांना संगीत दिले. त्यांच्या गीतांत शब्द आणि स्वर यांचा अपूर्व समन्वय आहे. भारताचे राष्ट्रगीत “जन गण मन” आणि बांगलादेशचे राष्ट्रगीत “आमार सोनार बांगला” या दोन्हींचे लेखक टागोर आहेत, ही गोष्ट त्यांच्या काव्याची राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय सांस्कृतिक ताकद दाखवते.

टागोरांच्या राष्ट्रवादाचा विचार करताना विशेष सावधगिरी आवश्यक आहे. ते देशप्रेमी होते, पण आंधळ्या राष्ट्रवादाचे समर्थक नव्हते. त्यांनी स्वदेशी चळवळीशी भावनिक नाते ठेवले, परंतु राष्ट्रवाद जर संकुचित, हिंसक, द्वेषपूर्ण किंवा माणसाला माणसापासून वेगळे करणारा झाला तर तो धोकादायक ठरतो, असे त्यांनी मानले. त्यामुळे त्यांचे साहित्य देशभक्तीला मानवतेशी जोडते. आजच्या काळात जेव्हा राष्ट्रवाद अनेकदा आवाज, घोषवाक्य, विरोधकांविषयी द्वेष आणि सांस्कृतिक बंदिस्तपणात अडकतो, तेव्हा टागोरांचे साहित्य आपल्याला आठवण करून देते की खरे देशप्रेम उदार, विवेकी आणि मानवतावादी असते.

टागोरांच्या कादंबऱ्यांमध्ये समाज, धर्म, राजकारण, स्त्री-पुरुष संबंध, राष्ट्रवाद आणि आधुनिकतेचे संघर्ष यांचे चित्रण दिसते. “गोरा” ही कादंबरी ओळख, धर्म, राष्ट्र आणि मानवता यांवर प्रश्न उपस्थित करते. “घरे-बाहिरे” ही कादंबरी स्वदेशी आंदोलनाच्या पार्श्वभूमीवर राष्ट्रवाद, स्त्रीस्वातंत्र्य आणि भावनिक-राजकीय संघर्ष दाखवते. “चोखेर बाली”मध्ये स्त्रीमनाचे, इच्छा-अनिच्छांचे आणि समाजाने लादलेल्या बंधनांचे जटिल चित्रण आहे. टागोरांच्या कादंबऱ्या उपदेशात्मक वाटत नाहीत; त्या प्रश्न विचारतात, मानवी नात्यांच्या गुंतागुंती उलगडतात आणि समाजातील दडपणाच्या रचनांवर प्रकाश टाकतात.

टागोरांच्या कथांमध्ये सामान्य माणसाचे जग अत्यंत सूक्ष्मतेने येते. त्यांनी बंगाली लघुकथेला आधुनिक रूप दिले, असे म्हणणे योग्य ठरेल. त्यांच्या कथांमध्ये गाव, शहरी मध्यमवर्ग, स्त्रिया, मुले, वंचित, एकाकी माणसे, भावनिक ताण, सामाजिक रूढी आणि मानवी करुणा यांचे चित्रण येते. “काबुलीवाला”सारखी कथा एका परक्या मनुष्याच्या पितृप्रेमातून सार्वत्रिक मानवतेचा अनुभव देते. “पोस्टमास्टर”मध्ये ग्रामीण एकाकीपणा आणि भावनिक नात्यांची नाजूकता दिसते. टागोरांची कथा छोट्या प्रसंगातून मोठे मानवी सत्य उलगडते.

टागोरांचे स्त्रीविषयक लेखन विशेष लक्षवेधी आहे. त्यांनी स्त्रीला केवळ गृहिणी, माता किंवा त्यागमूर्ती म्हणून मर्यादित ठेवले नाही. त्यांच्या स्त्री पात्रांमध्ये इच्छा आहे, बुद्धी आहे, संघर्ष आहे, स्वातंत्र्याची आकांक्षा

लेखक आणि वाचक चळवळ जपण्यासाठी विनामूल्य प्रकाशित केले जाणारे एकमेव मासिक “ज्ञानपर्व”

आहे आणि स्वतःची ओळख शोधण्याची धडपड आहे. “चोखेर बाली”, “घरे-बाहिरे”, “स्त्री पत्र” यांसारख्या लेखनातून टागोरांनी स्त्रीच्या अंतर्मनाला अभिव्यक्ती दिली. भारतीय समाजातील स्त्रीस्वातंत्र्याचा प्रश्न त्यांनी भावनिक, सामाजिक आणि नैतिक पातळीवर मांडला.

टागोरांच्या नाटकांमध्ये प्रतीकात्मकता, तत्त्वचिंतन आणि सामाजिक आशय यांचा संगम दिसतो. “डाकघर”, “रक्तकरबी”, “मुक्तधारा”, “अचलायतन” यांसारखी नाटके केवळ रंगमंचीय प्रयोग नाहीत; ती मानवी स्वातंत्र्य, संस्था, सत्ता, यंत्रमानवता, अंधानुकरण आणि आत्ममुक्ती यांवर भाष्य करतात. “रक्तकरबी”मध्ये औद्योगिक लोभ आणि मानवी स्वातंत्र्याचा संघर्ष दिसतो. “मुक्तधारा”मध्ये तंत्र आणि सत्ता यांचा उपयोग मानवकल्याणासाठी व्हावा की नियंत्रणासाठी, हा प्रश्न उभा राहतो. आजच्या कृत्रिम बुद्धिमत्ता, तांत्रिक नियंत्रण आणि उपभोगवादाच्या काळात ही नाटके अधिकच समकालीन वाटतात.

टागोरांचे शिक्षणतत्त्वज्ञान त्यांच्या साहित्याइतकेच महत्त्वाचे आहे. त्यांनी १९०१ मध्ये शांतिनिकेतन येथे प्रयोगशील शाळा सुरू केली आणि पुढे १९२१ मध्ये विश्वभारतीची स्थापना झाली. युनेस्कोच्या मते शांतिनिकेतन हे भारतीय परंपरा, कला, खुल्या शिक्षणाचा अनुभव आणि मानवतेच्या ऐक्याच्या दृष्टिकोनावर आधारलेले शिक्षणकेंद्र होते.

टागोरांना वाटत होते की शिक्षण हे वर्गखोलीतील बंदिस्त पाठांतर नसावे. शिक्षण निसर्गात, कलांमध्ये, संवादात, प्रश्नांमध्ये, श्रमात आणि स्वातंत्र्यात वाढले पाहिजे. आजच्या परीक्षा-केंद्रित, गुण-केंद्रित आणि स्पर्धा-केंद्रित शिक्षणव्यवस्थेत टागोरांचे शिक्षणतत्त्वज्ञान अत्यंत उपयुक्त आहे. विद्यार्थी यंत्रमानव नव्हे; तो संवेदनशील, सर्जनशील आणि स्वतंत्र विचार करणारा मनुष्य आहे. शिक्षणाने नोकरी मिळवण्याइतकेच जीवन समजण्याची क्षमता द्यावी, हा टागोरांचा संदेश आजही मार्गदर्शक आहे.

टागोरांच्या साहित्याचा सांस्कृतिक पैलूही अतिशय विस्तृत आहे. ते परंपरेचे अंध समर्थन करत नाहीत आणि आधुनिकतेचे अंध अनुकरणही करत नाहीत. ते भारतीय परंपरेतील जीवनदृष्टी, निसर्गसंबंध, भक्ती, लोककला आणि अध्यात्म यांना स्वीकारतात; पण जातिभेद, रूढी, स्त्रीदमन, संकुचित धर्मभावना आणि विचारहीन परंपरांना प्रश्न विचारतात. त्यांच्या साहित्याची आधुनिकता ही पश्चिमेची नक्कल नाही; ती भारतीय अनुभवातून जन्मलेली आधुनिकता आहे.

टागोरांच्या साहित्याचा राजकीय अर्थही खोल आहे. त्यांनी ब्रिटिश साम्राज्यवादाचा विरोध केला, पण स्वातंत्र्याच्या संघर्षात नैतिकतेची आवश्यकता अधोरेखित केली. १९१९ च्या जालियनवाला बाग हत्याकांडानंतर त्यांनी ब्रिटिशांनी दिलेला ‘नाइटहुड’ किताब परत केला, ही त्यांची नैतिक भूमिका होती. त्यांची राजकीय दृष्टी घोषणापेक्षा अंतरात्म्याच्या स्वातंत्र्यावर आधारलेली होती. त्यांच्या दृष्टीने राजकीय स्वातंत्र्य महत्त्वाचे होतेच, पण माणसाच्या मनातील भीती, अंधश्रद्धा, जातीयता, लोभ आणि द्वेषातून मुक्तीही तितकीच महत्त्वाची होती.

टागोरांच्या साहित्याचे एक वैशिष्ट्य म्हणजे त्यातील ग्रामीण जीवनदृष्टी. त्यांनी ग्रामीण बंगाल पाहिले, अनुभवले आणि त्यातील दारिद्र्य, सौंदर्य, साधेपणा, वेदना आणि सामाजिक रचना समजून घेतली. त्यांना

लेखक आणि वाचक चळवळ जपण्यासाठी विनामूल्य प्रकाशित केले जाणारे एकमेव मासिक “ज्ञानपर्वा”

गावाबद्दल रोमॅंटिक आकर्षण होते, परंतु ते गावातील गरिबी आणि अज्ञान विसरत नाहीत. त्यांना ग्रामीण पुनर्रचना हवी होती. शिक्षण, स्वावलंबन, सहकार्य, कला आणि सामाजिक जागृती यांद्वारे गावांचे जीवन सुधारले पाहिजे, अशी त्यांची भूमिका होती.

आजच्या भारतात टागोरांचे ग्रामीण विचार विशेष महत्त्वाचे ठरतात. शहरांची वाढ, स्थलांतर, शेतीवरील संकट, ग्रामीण शिक्षणाची समस्या, पर्यावरणीय असंतुलन आणि स्थानिक संस्कृतीचे क्षरण या प्रश्नांमध्ये टागोरांची दृष्टी मार्गदर्शक ठरते. त्यांनी विकासाला केवळ उद्योग, पैसा आणि वेग यांत पाहिले नाही; विकास म्हणजे मनुष्य आणि निसर्ग यांच्यातील संतुलित, सर्जनशील आणि सन्मानपूर्ण जीवन, असे त्यांनी सुचवले.

टागोरांचा जागतिक संदर्भही विलक्षण आहे. ते भारतातून जगात गेले आणि जगाला भारताशी जोडले. त्यांनी युरोप, अमेरिका, जपान, चीन इत्यादी ठिकाणी प्रवास करून व्याख्याने दिली. परंतु त्यांचा आंतरराष्ट्रीयवाद पाश्चात्य अनुकरणाचा नव्हता. ते विश्वमानवतेचे समर्थक होते. त्यांना राष्ट्रांच्या सीमा मान्य होत्या, पण मनुष्याच्या आत्म्याभोवती भिंती नको होत्या. आजच्या जागतिक संघर्ष, युद्ध, स्थलांतर, सांस्कृतिक ध्रुवीकरण आणि ओळखराजकारणाच्या काळात टागोरांचा विश्वमानवतावाद अधिक आवश्यक वाटतो.

टागोरांचे साहित्य अध्यात्म आणि समाज यांना वेगळे करत नाही. त्यांच्या लेखनात माणसाच्या अंतर्मनातील शांतता आणि समाजातील न्याय यांचा संबंध आहे. ते अंतःकरण शुद्ध करण्यास सांगतात, पण समाज बदलण्याची गरजही दाखवतात. ते प्रेमाची भाषा बोलतात, पण अन्यायाकडे दुर्लक्ष करत नाहीत. ते निसर्गाचे स्तवन करतात, पण मानवी दुःख विसरत नाहीत. ही संतुलित दृष्टी त्यांना मोठे साहित्यिक बनवते.

टागोरांच्या साहित्याच्या मर्यादांवरही वैचारिक चर्चा होऊ शकते. काही समीक्षकांना त्यांच्या साहित्याचे अध्यात्मिक स्वरूप अतिशय सौम्य वाटते; काहींना त्यांचा राष्ट्रवादावरील दृष्टिकोन तत्कालीन राजकीय संघर्षात पुरेसा तीव्र वाटत नाही; काहींना त्यांच्या अभिजात सांस्कृतिक पार्श्वभूमीचा प्रभाव दिसतो. परंतु मोठ्या साहित्यिकाचे मूल्य हे तो सर्व प्रश्न सोडवतो म्हणून नसते; तर तो नवीन प्रश्न विचारायला लावतो म्हणून असते. टागोरांचे साहित्य नेमके हेच करते.

आजच्या डिजिटल आणि वेगवान काळात टागोरांचे साहित्य का वाचावे, हा प्रश्न विचारला तर उत्तर स्पष्ट आहे. कारण आज माणूस माहितीने समृद्ध आहे, पण अंतर्मनाने अस्थिर आहे. तंत्रज्ञानाने जोडलेला आहे, पण भावनिकदृष्ट्या एकटा आहे. राष्ट्रवाद बोलतो, पण मानवता विसरतो. विकास करतो, पण निसर्ग तोडतो. शिक्षण घेतो, पण संवेदनशीलता हरवतो. अशा काळात टागोरांचे साहित्य माणसाला पुन्हा निसर्गाशी, स्वतःशी, समाजाशी आणि विश्वाशी जोडते.

टागोरांच्या साहित्याचा विद्यार्थ्यांसाठी विशेष उपयोग आहे. त्यांच्या लेखनातून भाषा सौंदर्य, विचारांची खोली, संवेदनशीलता, सर्जनशीलता आणि मानवतावादी दृष्टिकोन शिकता येतो. शिक्षकांसाठी टागोरांचे शिक्षणतत्त्वज्ञान प्रेरणादायी आहे. पालकांसाठी त्यांच्या साहित्याचा संदेश असा आहे की मुलांना केवळ गुण आणि करिअरच्या चौकटीत न बांधता कला, निसर्ग, वाचन आणि स्वतंत्र विचार यांचा अनुभव द्यावा. समाजासाठी टागोरांचा संदेश आहे की प्रगती माणसाला अधिक मानवी बनवते तेव्हाच ती खरी प्रगती असते.

लेखक आणि वाचक चळवळ जपण्यासाठी विनामूल्य प्रकाशित केले जाणारे एकमेव मासिक “ज्ञानपर्वा”

टागोरांचे साहित्य भारतीय साहित्याच्या इतिहासात एका पुलासारखे आहे. एका बाजूला भारतीय पारंपरिक आध्यात्मिकता, लोकसंस्कृती आणि भाषिक संवेदना आहेत; दुसऱ्या बाजूला आधुनिक विचार, व्यक्तिस्वातंत्र्य, जागतिक संवाद आणि सामाजिक प्रश्न आहेत. टागोर या दोन्ही जगांना जोडतात. म्हणून त्यांचे साहित्य कालबाह्य होत नाही; ते प्रत्येक पिढीत नव्या अर्थाने वाचले जाते.

रवींद्रनाथ टागोर यांचा खरा वारसा केवळ “गीतांजली”त नाही, केवळ नोबेल पारितोषिकात नाही, केवळ राष्ट्रगीतांमध्ये नाही आणि केवळ शांतिनिकेतनमध्येही नाही. त्यांचा खरा वारसा म्हणजे माणसाला अधिक संवेदनशील, अधिक स्वातंत्र्यप्रिय, अधिक निसर्गस्नेही, अधिक सर्जनशील आणि अधिक विश्वमानवी बनवण्याची साहित्यिक शक्ती. त्यांच्या साहित्याचे वाचन म्हणजे सौंदर्य अनुभवणे, पण त्याचबरोबर स्वतःला प्रश्न विचारणे.

आजच्या आणि भविष्यातील जगासाठी टागोरांचे साहित्य शाश्वत आहे, कारण ते कोणत्याही एका विचारधारेच्या बंदिस्त चौकटीत अडकत नाही. ते प्रेम देते, पण विवेकही देते. ते राष्ट्रप्रेम देते, पण संकुचितता मोडते. ते अध्यात्म देते, पण जीवनापासून पळ काढत नाही. ते निसर्ग दाखवते, पण मानवदुःख विसरत नाही. ते शिक्षणाची दिशा देते, पण स्वातंत्र्याचा आग्रह धरते. त्यामुळे टागोरांचे साहित्य हे केवळ अभ्यासक्रमातील विषय नसून जीवन समजण्याची एक व्यापक वाट आहे.

लेखक अरवींद्रनाथ टागोरांकडे पाहताना आपण एका कवीकडे नाही, तर एका विश्वमानवी विचारवंताकडे पाहतो. त्यांच्या साहित्याने भारतीय मनाला आत्मविश्वास दिला आणि जगाला भारतीय संवेदनशीलतेची ओळख करून दिली. त्यांनी भाषेला संगीत दिले, निसर्गाला आत्मा दिला, राष्ट्रवादाला नैतिकता दिली, शिक्षणाला स्वातंत्र्य दिले आणि साहित्याला मानवतेचा विशाल अर्थ दिला. म्हणूनच टागोरांचे साहित्य आजही वाचले पाहिजे, समजले पाहिजे आणि नव्या पिढीच्या संवेदनशीलतेत रुजवले पाहिजे.

जागतिक रेड क्रॉस दिन विशेष

(डॉ. विपुल पटेल, अहमदाबाद)

जागतिक रेड क्रॉस दिन हा केवळ एका संस्थेचा स्मृतिदिन नाही; तो संपूर्ण मानवजातीच्या करुणेचा, सहजीवनाचा, मानवतावादाचा आणि संकटसमयी उभ्या राहणाऱ्या सेवाभावाचा जागतिक उत्सव आहे. दरवर्षी ८ मे रोजी जागतिक रेड क्रॉस दिन साजरा केला जातो. हा दिवस रेड क्रॉस चळवळीचे संस्थापक हेन्री ड्युनाँ यांच्या जन्मदिनानिमित्त साजरा केला जातो. रेड क्रॉस ही केवळ वैद्यकीय मदत देणारी संस्था नाही; ती युद्ध, आपत्ती, महामारी, स्थलांतर, दुष्काळ, पूर, भूकंप आणि मानवी संकटांमध्ये मानवतेचा आधार बनलेली एक जागतिक चळवळ आहे.

आजच्या जगात युद्ध, दहशतवाद, हवामान बदल, महामारी, स्थलांतर, दारिद्र्य आणि सामाजिक असमानता वाढत असताना रेड क्रॉससारख्या मानवतावादी संस्थांचे महत्त्व अधिकच वाढले आहे. विज्ञान, तंत्रज्ञान आणि आर्थिक प्रगती असूनही जग अजूनही मानवी संकटांनी वेढलेले आहे. अशा वेळी रेड क्रॉसचा संदेश अत्यंत स्पष्ट आहे—मानवता हीच सर्वात मोठी ओळख आहे.

रेड क्रॉसची सुरुवात एका युद्धाच्या वेदनेतून झाली. १८५९ मध्ये इटलीतील सोलफेरिनोच्या युद्धात हजारो सैनिक जखमी झाले होते. स्विस व्यावसायिक आणि सामाजिक कार्यकर्ते हेन्री ड्युनाँ यांनी त्या भीषण युद्धाचे दृश्य पाहिले. हजारो जखमी सैनिक उपचाराविना तडफडत होते. कोणत्याही राष्ट्र, धर्म किंवा पक्षाचा विचार न करता त्यांनी स्थानिक लोकांच्या मदतीने जखमींना मदत केली. या अनुभवातून त्यांच्या मनात एक कल्पना निर्माण झाली—युद्धकाळात जखमी आणि पीडित लोकांना मदत करणारी तटस्थ मानवतावादी संस्था असली पाहिजे.

यानंतर त्यांनी “A Memory of Solferino” हे पुस्तक लिहिले आणि त्यातून जागतिक मानवतावादी चळवळीची बीजे रोवली गेली. १८६३ मध्ये आंतरराष्ट्रीय रेड क्रॉस समितीची स्थापना झाली. पुढे १८६४ च्या जिनिव्हा करारातून युद्धकाळातील जखमी सैनिकांच्या संरक्षणासाठी आंतरराष्ट्रीय मान्यता मिळाली. याच जिनिव्हा कराराने आधुनिक मानवतावादी कायद्याची पायाभरणी केली. रेड क्रॉसची स्थापना ही मानवतेने युद्धाच्या क्रौर्याला दिलेली नैतिक प्रतिक्रिया होती.

रेड क्रॉस चळवळीचे सर्वात मोठे वैशिष्ट्य म्हणजे तिची तटस्थता. युद्धात कोण बरोबर आणि कोण चूक याचा निर्णय घेणे हे तिचे कार्य नाही; जखमी, पीडित, विस्थापित आणि संकटग्रस्त माणसाला मदत करणे हेच तिचे ध्येय आहे. धर्म, जात, भाषा, राष्ट्र, वंश, राजकीय विचार किंवा आर्थिक स्थिती न पाहता मदत करणे हीच रेड क्रॉसची खरी ओळख आहे. म्हणूनच रेड क्रॉसचा लाल चिन्हांकित ध्वज जगभरात आशेचे प्रतीक मानला जातो.

आज रेड क्रॉस आणि रेड क्रिसेंट चळवळ जगातील सर्वात मोठ्या मानवतावादी नेटवर्कपैकी एक आहे. आंतरराष्ट्रीय रेड क्रॉस आणि रेड क्रिसेंट फेडरेशनच्या माहितीनुसार जगभरातील राष्ट्रीय संस्थांमध्ये मिळून सुमारे

लेखक आणि वाचक चळवळ जपण्यासाठी विनामूल्य प्रकाशित केले जाणारे एकमेव मासिक “ज्ञानपर्वा”

१६ दशलक्ष स्वयंसेवक आणि कर्मचारी कार्यरत आहेत. (ifrc.org) ही आकडेवारी केवळ संस्थेचा विस्तार दाखवत नाही; ती जगभरातील मानवी संवेदनशीलतेची शक्ती दर्शवते.

रेड क्रॉसच्या कार्याचे स्वरूप अत्यंत व्यापक आहे. युद्धातील जखमी सैनिकांची मदत, नैसर्गिक आपत्तींमधील बचावकार्य, रक्तदान शिबिरे, आरोग्य सेवा, आपत्कालीन मदत, निर्वासितांना आधार, मानसिक आरोग्य सहाय्य, महामारी काळातील सेवा, आपत्ती व्यवस्थापन प्रशिक्षण, स्वच्छता आणि आरोग्य जनजागृती, बालक आणि महिलांच्या संरक्षणासाठी कार्यक्रम, हवामान बदलाशी संबंधित आपत्कालीन तयारी अशा अनेक क्षेत्रांमध्ये रेड क्रॉस कार्यरत आहे.

जागतिक स्तरावर रेड क्रॉसचे कार्य अनेक ऐतिहासिक घटनांमध्ये दिसून आले आहे. पहिल्या आणि दुसऱ्या महायुद्धात लाखो जखमी सैनिक आणि युद्धकैद्यांना मदत करण्यात रेड क्रॉसने मोठी भूमिका बजावली. युद्धकैद्यांच्या कुटुंबांना माहिती देणे, हरवलेल्या व्यक्तींचा शोध घेणे, निर्वासितांना मदत करणे आणि वैद्यकीय सेवा उपलब्ध करणे या कार्यांमुळे रेड क्रॉसला मानवतेचा रक्षक म्हणून ओळख मिळाली.

कोविड-१९ महामारीच्या काळातही रेड क्रॉसने जगभरात मोठ्या प्रमाणावर सेवा दिली. आरोग्य जनजागृती, लसीकरण मोहिमा, मानसिक आरोग्य सहाय्य, अन्न व औषध पुरवठा, स्वयंसेवकांचे नेटवर्क आणि आपत्कालीन प्रतिसाद यांद्वारे रेड क्रॉसने जागतिक आरोग्य व्यवस्थेला पूरक मदत केली. महामारीने एक गोष्ट स्पष्ट केली—जगातील कोणताही देश पूर्णपणे स्वतंत्र नाही; संकटे जागतिक असतात आणि त्यासाठी मानवतेवर आधारित सहकार्य आवश्यक असते.

भारतीय संदर्भात इंडियन रेड क्रॉस सोसायटीची स्थापना १९२० मध्ये झाली. भारतातील नैसर्गिक आपत्ती, पूर, भूकंप, चक्रीवादळे, दुष्काळ, अपघात, महामारी आणि आरोग्यविषयक कार्यक्रमांमध्ये रेड क्रॉसची महत्त्वपूर्ण भूमिका राहिली आहे. रक्तदान चळवळीमध्ये इंडियन रेड क्रॉसने मोठे योगदान दिले आहे. भारतासारख्या विशाल आणि विविधतेने भरलेल्या देशात आरोग्य, आपत्ती व्यवस्थापन आणि स्वयंसेवक नेटवर्क यांचे महत्त्व अत्यंत मोठे आहे.

भारतामध्ये रेड क्रॉसची भूमिका केवळ आपत्तीपुरती मर्यादित नाही. ग्रामीण आरोग्य, माता-बालक आरोग्य, स्वच्छता, रक्तपेढ्या, प्राथमिक उपचार प्रशिक्षण, युवक सहभाग आणि सामाजिक आरोग्य शिक्षण यांमध्येही रेड क्रॉस सक्रिय आहे. विशेषतः शाळा आणि महाविद्यालयांमध्ये “ज्युनियर रेड क्रॉस” आणि “युथ रेड क्रॉस” उपक्रमांद्वारे विद्यार्थ्यांमध्ये सेवा, शिस्त, सहकार्य आणि मानवतावादी मूल्ये विकसित करण्याचा प्रयत्न केला जातो.

रेड क्रॉसच्या कार्याचा सामाजिक पैलू अत्यंत महत्त्वाचा आहे. आधुनिक समाजात व्यक्तिवाद वाढत असताना सामूहिक जबाबदारीची भावना कमी होताना दिसते. अनेकदा लोक संकटात असलेल्या व्यक्तींकडे प्रेक्षक म्हणून पाहतात. रेड क्रॉसची विचारधारा सांगते की संकटग्रस्त माणूस “इतर” नसतो; तो आपल्यासारखाच एक मानव असतो. समाजातील संवेदनशीलता टिकवण्यासाठी अशा चळवळी अत्यंत आवश्यक आहेत.

लेखक आणि वाचक चळवळ जपण्यासाठी विनामूल्य प्रकाशित केले जाणारे एकमेव मासिक “ज्ञानपर्वा”

राजकीय दृष्टिकोनातून रेड क्रॉसची तटस्थता हा एक मोठा नैतिक आदर्श आहे. युद्ध आणि संघर्षांच्या काळात संस्था कोणत्याही राजकीय बाजूला उभी राहत नाही; ती मानवी जीवनाच्या बाजूने उभी राहते. आज जगात युद्धे, सीमा संघर्ष, दहशतवाद आणि राजकीय ध्रुवीकरण वाढत असताना मानवतावादी संस्थांची स्वायत्तता आणि तटस्थता टिकवणे मोठे आव्हान आहे. काही वेळा संघर्षग्रस्त भागात मदत पोहोचवताना स्वयंसेवकांनाही धोका निर्माण होतो. तरीही रेड क्रॉसचे कार्य सुरू राहते, कारण त्याचा केंद्रबिंदू सत्ता नाही तर माणूस आहे.

सांस्कृतिक पातळीवर रेड क्रॉसचा संदेश सर्व धर्म आणि संस्कृतींना जोडणारा आहे. भारतीय संस्कृतीतील “वसुधैव कुटुंबकम्”, बुद्धांचे करुणावाद, महात्मा गांधींची अहिंसा, संतांची मानवता आणि आधुनिक मानवाधिकार यांचा भाव रेड क्रॉसच्या विचाराशी सुसंगत दिसतो. म्हणून रेड क्रॉस ही फक्त पाश्चात्य संस्था नाही; ती सार्वत्रिक मानवी मूल्यांची चळवळ आहे.

आधुनिक काळात रेड क्रॉससमोर नवी आव्हाने निर्माण झाली आहेत. हवामान बदलामुळे पूर, दुष्काळ, उष्णतेच्या लाटा, जंगलातील आगी आणि चक्रीवादळांची तीव्रता वाढत आहे. या आपत्तींचा सर्वाधिक परिणाम गरीब, स्थलांतरित, ग्रामीण आणि असुरक्षित समुदायांवर होतो. भविष्यात मानवतावादी मदतीचे स्वरूप अधिक व्यापक होणार आहे. केवळ तात्पुरती मदत पुरेशी राहणार नाही; समुदायांना आपत्तीपूर्व तयारी, हवामान अनुकूलता आणि मानसिक आरोग्य सहाय्य यांचीही गरज असेल.

नेखक आ मानसिक आरोग्य हा रेड क्रॉसच्या कार्यातील वाढता महत्त्वाचा पैलू आहे. युद्ध, महामारी, आपत्ती आणि स्थलांतर यांमुळे लोक मानसिक आघातातून जातात. शरीराच्या जखमांइतक्याच मनाच्या जखमाही गंभीर असतात. त्यामुळे आधुनिक मानवतावादी कार्यामध्ये समुपदेशन, मानसिक आधार आणि भावनिक पुनर्बांधणी महत्त्वाची ठरत आहे.

तंत्रज्ञानाच्या युगात रेड क्रॉसचे कार्य अधिक वेगवान आणि प्रभावी झाले आहे. डिजिटल नकाशे, उपग्रह माहिती, आपत्कालीन संदेशव्यवस्था, ड्रोन, मोबाईल ॲप्स, ऑनलाइन स्वयंसेवक नेटवर्क आणि डेटा विश्लेषण यांच्या मदतीने मदतकार्य अधिक संगठित होत आहे. परंतु तंत्रज्ञान असूनही मानवी स्पर्शाची जागा कोणतीही मशीन घेऊ शकत नाही. एखाद्या संकटग्रस्त व्यक्तीच्या खांद्यावर हात ठेवून दिलासा देणे ही मानवी संवेदना कोणत्याही कृत्रिम बुद्धिमत्तेपेक्षा मोठी आहे.

विद्यार्थ्यांसाठी जागतिक रेड क्रॉस दिनाचा संदेश अत्यंत महत्त्वाचा आहे. समाजसेवा ही केवळ मोठ्या संस्थांची जबाबदारी नाही; प्रत्येक नागरिकाची नैतिक जबाबदारी आहे. रक्तदान, प्राथमिक उपचारांचे प्रशिक्षण, आपत्ती व्यवस्थापन, स्वच्छता अभियान, पर्यावरण संवर्धन, वृद्धांची मदत, रुग्ण सहाय्य आणि सामाजिक संवेदनशीलता यांमधून युवक मोठे योगदान देऊ शकतात. शिक्षण केवळ करिअरसाठी नसून समाजासाठी संवेदनशील नागरिक घडवण्यासाठीही असले पाहिजे.

भारतातील आणि जगातील अनेक संकटांनी रेड क्रॉससारख्या संस्थांचे महत्त्व सिद्ध केले आहे. भूकंप, पूर, त्सुनामी, महामारी, युद्धे आणि निर्वासित संकटे यांमध्ये शासन यंत्रणा एकटी पुरेशी ठरत नाही. स्वयंसेवक, सामाजिक संस्था आणि मानवतावादी नेटवर्क यांची आवश्यकता असते. रेड क्रॉसचे सर्वात मोठे बळ म्हणजे

लेखक आणि वाचक चळवळ जपण्यासाठी विनामूल्य प्रकाशित केले जाणारे एकमेव मासिक “ज्ञानपर्वा”

त्याचे स्वयंसेवक. संकटसमयी स्वतःचा जीव धोक्यात घालून इतरांना मदत करणारे स्वयंसेवक ही मानवतेची खरी ताकद आहेत.

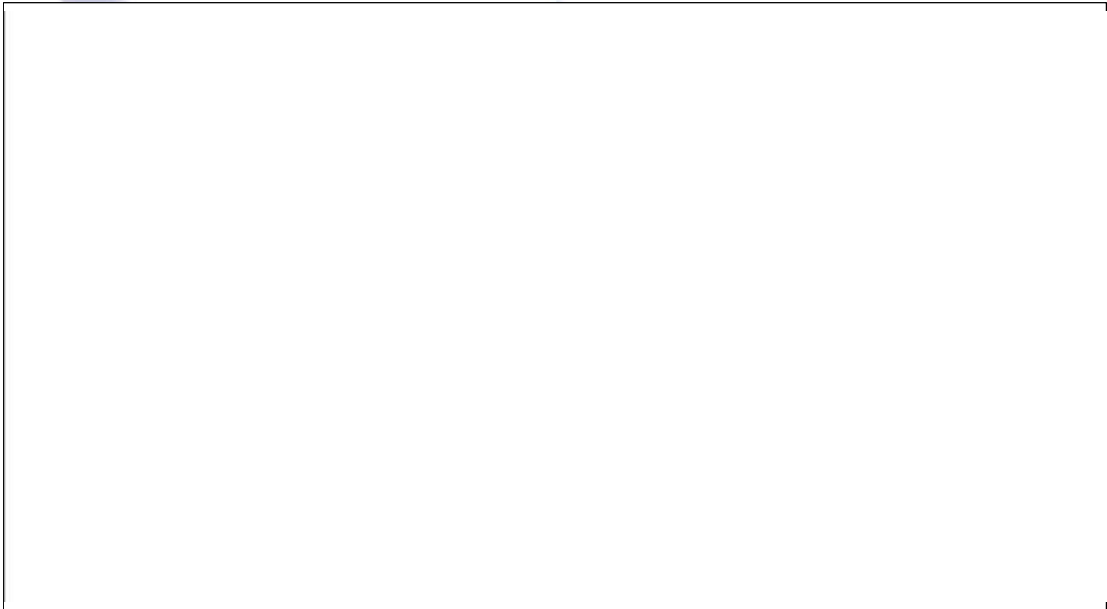
जागतिक रेड क्रॉस दिनाचा आणखी एक महत्त्वाचा पैलू म्हणजे “मानवी प्रतिष्ठा”. मदत देताना पीडित व्यक्तीला दयेची वस्तू मानले जात नाही; तिच्या सन्मानाचे रक्षण केले जाते. मानवतावादी मदत ही केवळ वस्तूंचे वितरण नसून सन्मान, विश्वास आणि आशा पुनर्स्थापित करण्याची प्रक्रिया आहे.

आजच्या जगात जेव्हा धर्म, जात, भाषा, राष्ट्रवाद आणि राजकीय विचारांच्या नावाने विभाजन वाढत आहे, तेव्हा रेड क्रॉसची विचारधारा आपल्याला आठवण करून देते की संकटसमयी रक्ताचा रंग सर्वांचा सारखाच असतो. जखमांना धर्म नसतो, वेदनांना सीमा नसतात आणि करुणेला राष्ट्र नसते.

भविष्यातील जग अधिक अनिश्चित असू शकते. हवामान बदल, पाण्याचे संकट, महामारी, युद्धे, आर्थिक विषमता आणि मोठ्या प्रमाणातील स्थलांतर यामुळे मानवतावादी संकटे वाढू शकतात. त्यामुळे रेड क्रॉससारख्या संस्थांची गरज भविष्यात अधिक वाढेल. परंतु संस्थेपेक्षा महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे तिची मूल्ये—मानवता, तटस्थता, निष्पक्षता, सेवा आणि सहजीवन.

जागतिक रेड क्रॉस दिन आपल्याला केवळ इतिहास आठवण्यासाठी नाही, तर स्वतःला प्रश्न विचारण्यासाठी आहे. आपण संकटात असलेल्या माणसाकडे कसे पाहतो? आपण समाजासाठी किती संवेदनशील आहोत? आपण फक्त प्रेक्षक आहोत की सहभागी नागरिक? आपण मदतीला जातो का, की फक्त बातम्या पाहतो? या प्रश्नांची उत्तरेच मानवतेचे भविष्य ठरवतील.

रेड क्रॉसची खरी ताकद त्याच्या चिन्हात नाही; ती त्याच्या विचारात आहे. मानवतेचा विचार जिवंत असेल, तर रेड क्रॉसची गरज आणि महत्त्व सदैव राहिल. म्हणून जागतिक रेड क्रॉस दिन हा फक्त एका संस्थेचा गौरवदिन नसून मानवी करुणा, सेवा आणि सहजीवनाचा जागतिक उत्सव आहे. मानवता जिवंत असेपर्यंत रेड क्रॉसचा संदेशही जिवंत राहिल.

भगवान बुद्धांचे जीवन आणि विचार

(डॉ.तथागत अम्बाडू रंजन, पाटणा)

बुद्ध पौर्णिमा हा केवळ धार्मिक उत्सव नाही, तर मानवतेच्या इतिहासातील एका महान विचारक्रांतीचे स्मरण आहे. भगवान गौतम बुद्धांचे जीवन हे दुःखातून मुक्ती, अज्ञानातून ज्ञान, हिंसेतून अहिंसा आणि अस्थिरतेतून शांततेकडे जाणाऱ्या मानवी प्रवासाचे प्रतीक आहे. बुद्धांनी कोणत्याही चमत्काराचा आधार घेतला नाही; त्यांनी मनुष्याच्या स्वतःच्या विचारशक्तीवर, अनुभवावर, संयमावर आणि विवेकावर विश्वास ठेवला. म्हणूनच बुद्धांचे तत्त्वज्ञान आजही जिवंत आहे आणि भविष्यातही मानवजातीसाठी मार्गदर्शक राहणार आहे.

गौतम बुद्धांचा जन्म लुंबिनी येथे राजघराण्यात झाला. त्यांचे मूळ नाव सिद्धार्थ गौतम होते. त्यांचे वडील शुद्धोधन हे शाक्य गणराज्याचे प्रमुख होते आणि आई महामाया होत्या. राजवाड्यात वैभव, सुखसोयी आणि सुरक्षितता असूनही सिद्धार्थांच्या मनात जीवनाविषयी गंभीर प्रश्न निर्माण झाले. माणूस दुःखी का आहे? वृद्धत्व, आजारपण आणि मृत्यू यापासून सुटका आहे का? सुखाचे खरे स्वरूप काय आहे? या प्रश्नांनी त्यांच्या मनाला बेचैन केले.

राजवाड्याबाहेर पडल्यावर त्यांनी वृद्ध मनुष्य, आजारी मनुष्य, मृतदेह आणि शांत साधू असे चार दृश्ये पाहिली. या चार दृश्यांनी त्यांच्या जीवनाला कलाटणी दिली. त्यांनी जाणले की जीवनातील दुःख हे सार्वत्रिक आहे. वैभव, सत्ता, संपत्ती आणि इंद्रियसुख यामुळे मनुष्याला कायमस्वरूपी समाधान मिळत नाही. म्हणून त्यांनी राजवाडा, कुटुंब आणि वैभवाचा त्याग करून सत्याच्या शोधासाठी प्रवास सुरू केला.

सिद्धार्थांनी कठोर तपश्चर्या केली. परंतु अति सुख आणि अति कष्ट या दोन्ही टोकांमध्ये सत्य नाही, हे त्यांनी अनुभवले. त्यांनी मध्यम मार्ग स्वीकारला. बोधगया येथे पिंपळाच्या वृक्षाखाली ध्यान करताना त्यांना ज्ञानप्राप्ती झाली आणि ते “बुद्ध” म्हणजेच जागृत झालेले ठरले. त्यानंतर त्यांनी सारनाथ येथे पहिले धर्मचक्र प्रवर्तन केले. बुद्धांचा धर्म हा कर्मकांड, अंधश्रद्धा किंवा जातीभेदावर आधारित नव्हता. तो अनुभव, करुणा, नैतिकता आणि प्रज्ञेवर आधारित होता.

बुद्धांच्या शिकवणुकीचा केंद्रबिंदू चार आर्यसत्यांमध्ये आहे. पहिले सत्य म्हणजे दुःख आहे. मानवी जीवनात जन्म, वृद्धत्व, आजारपण, मृत्यू, प्रिय व्यक्तीपासून वियोग, अप्रिय गोष्टींचा संपर्क आणि अपूर्ण इच्छा यांमुळे दुःख निर्माण होते. दुसरे सत्य म्हणजे दुःखाचे कारण आहे. तृष्णा, आसक्ती, लोभ, अहंकार आणि अज्ञान ही दुःखाची मुळे आहेत. तिसरे सत्य म्हणजे दुःखाचा निरोध शक्य आहे. चौथे सत्य म्हणजे दुःखातून मुक्तीसाठी अष्टांगिक मार्ग आहे.

अष्टांगिक मार्ग म्हणजे योग्य दृष्टी, योग्य संकल्प, योग्य वाणी, योग्य कर्म, योग्य उपजीविका, योग्य प्रयत्न, योग्य स्मृती आणि योग्य समाधी. हा मार्ग केवळ धार्मिक साधनेसाठी नाही, तर दैनंदिन जीवन जगण्यासाठीही अत्यंत उपयुक्त आहे. योग्य वाणी म्हणजे खोटे बोलू नये, कटू बोलू नये, चुगली करू नये. योग्य कर्म म्हणजे हिंसा, चोरी, शोषण आणि अनैतिक वर्तन टाळावे. योग्य उपजीविका म्हणजे इतरांना हानी न पोहोचवता जीवन जगावे. आजच्या काळात हा संदेश अधिक महत्त्वाचा ठरतो.

लेखक आणि वाचक चळवळ जपण्यासाठी विनामूल्य प्रकाशित केले जाणारे एकमेव मासिक “ज्ञानपर्वा”

आजचा समाज वेगवान आहे, पण शांत नाही. माणसाकडे साधने वाढली आहेत, पण समाधान कमी झाले आहे. तंत्रज्ञान वाढले आहे, पण माणूस माणसापासून दूर जात आहे. माहितीचा स्फोट झाला आहे, पण विवेक कमी पडतो आहे. अशा वेळी बुद्धांचे विचार मनाला स्थिरता देतात. बुद्ध सांगतात की बाह्य जग बदलण्यापूर्वी अंतर्मन समजून घ्या. आपल्या विचारांची, इच्छांची, रागाची, भीतीची आणि अहंकाराची जाणीव झाली की जीवनाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन बदलतो.

आज जगात युद्ध, धार्मिक कट्टरता, जातीय संघर्ष, आर्थिक विषमता, पर्यावरणीय संकट आणि मानसिक तणाव वाढत आहे. बुद्धांचे अहिंसेचे तत्त्व या सर्व समस्यांवर मूलभूत उत्तर देते. अहिंसा म्हणजे केवळ शारीरिक हिंसा टाळणे नव्हे; शब्दातील हिंसा, विचारातील द्वेष, आर्थिक शोषण, पर्यावरणाची नासधूस आणि समाजातील अन्याय हेही हिंसेचेच प्रकार आहेत. बुद्धांचे करुणेचे तत्त्व सांगते की प्रत्येक जीवाच्या दुःखाशी आपला संबंध आहे.

मानसिक आरोग्याच्या दृष्टीने बुद्धांचे ध्यान आणि सजगतेचे तत्त्व आज जगभर स्वीकारले जात आहे. आज विद्यार्थी स्पर्धेच्या दबावाखाली आहेत, पालक अपेक्षांच्या ओझ्याखाली आहेत, कामगार असुरक्षिततेत जगत आहेत, तर युवक भविष्याच्या चिंतेत आहेत. अशा परिस्थितीत बुद्धांची “सजगता” माणसाला वर्तमानात जगायला शिकवते. भूतकाळातील पश्चात्ताप आणि भविष्याची चिंता यांमध्ये अडकण्याऐवजी वर्तमान क्षण समजून घेणे हीच मानसिक शांततेची सुरुवात आहे.

बुद्धांचे विचार सामाजिक समतेसाठीही अत्यंत महत्त्वाचे आहेत. बुद्धांनी जन्माधारित श्रेष्ठत्व नाकारले. त्यांनी मनुष्याचे मूल्य त्याच्या कर्मावर, नैतिकतेवर आणि प्रज्ञेवर ठरवले. त्यांच्या संघात विविध जाती, वर्ग आणि लिंगातील लोकांना स्थान होते. आजही समाजात भेदभाव, असमानता आणि संधीचे विषम वाटप दिसते. बुद्धांचा समतेचा विचार शिक्षण, न्याय, सामाजिक धोरणे आणि लोकशाही मूल्यांसाठी दिशा देणारा आहे.

पर्यावरणाच्या संदर्भात बुद्धांचे तत्त्वज्ञान अधिक दूरदृष्टीचे वाटते. बुद्धांनी साधेपणा, संयम आणि मर्यादित उपभोग शिकवला. आजचा भोगवादी विकास निसर्गावर आक्रमण करीत आहे. जंगलतोड, पाणीटंचाई, हवामान बदल आणि प्रदूषण ही मानवी लोभाची परिणामे आहेत. बुद्धांचा मध्यम मार्ग सांगतो की गरज आणि लोभ यातील फरक ओळखला पाहिजे. भविष्यातील शाश्वत विकासासाठी बुद्धांचे संयम, सहजीवन आणि करुणेचे तत्त्व अत्यावश्यक ठरेल.

शिक्षण क्षेत्रातही बुद्धांचे विचार फार उपयोगी आहेत. शिक्षण म्हणजे केवळ परीक्षा आणि नोकरी नव्हे, तर विचार करण्याची क्षमता, नैतिकता, संवेदनशीलता आणि जबाबदारी निर्माण करणे होय. बुद्धांनी प्रश्न विचारण्याची परंपरा दिली. त्यांनी अंधश्रद्धेपेक्षा अनुभव आणि विवेकाला महत्त्व दिले. विद्यार्थ्यांनी बुद्धांकडून जिज्ञासा, शांतता, अभ्यासातील एकाग्रता आणि समाजहिताची भावना शिकली पाहिजे.

आजच्या डिजिटल युगात बुद्धांचे तत्त्वज्ञान अधिकच आवश्यक आहे. सोशल मीडियावर राग, तुलना, अफवा, द्वेष आणि दिखावा वाढतो आहे. माणूस सतत प्रतिक्रिया देतो, पण चिंतन करत नाही. बुद्धांची शिकवण सांगते की प्रत्येक विचार, शब्द आणि कृतीपूर्वी सजग व्हा. आपण जे बोलतो, लिहितो किंवा शेअर करतो त्याचा

लेखक आणि वाचक चळवळ जपण्यासाठी विनामूल्य प्रकाशित केले जाणारे एकमेव मासिक “ज्ञानपर्वा”

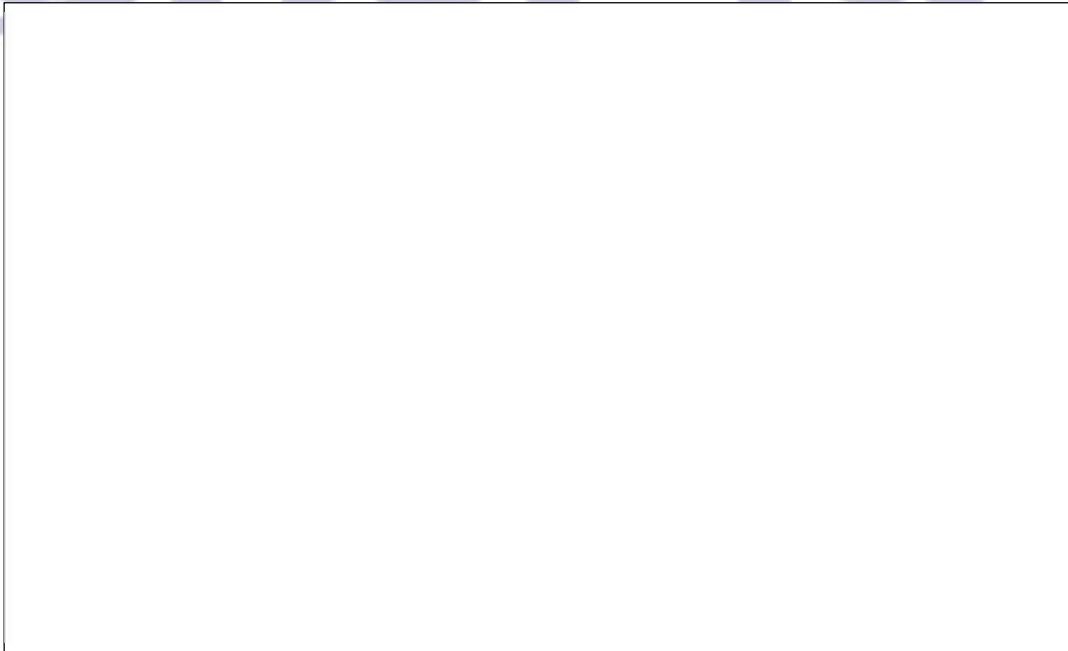
समाजावर परिणाम होतो. त्यामुळे डिजिटल जगातही बुद्धांची योग्य वाणी आणि योग्य स्मृती अत्यंत महत्त्वाची आहे.

बुद्ध पौर्णिमा आपल्याला केवळ पूजा करण्यासाठी नाही, तर आत्मपरीक्षण करण्यासाठी आमंत्रित करते. आपण किती शांत आहोत? आपण किती करुणामय आहोत? आपल्या बोलण्यात अहिंसा आहे का? आपल्या जीवनशैलीत संयम आहे का? आपण इतरांच्या दुःखाकडे संवेदनशील आहोत का? हे प्रश्नच बुद्ध पौर्णिमेचे खरे पूजन आहेत.

भविष्यात मानवजातीसमोर कृत्रिम बुद्धिमत्ता, हवामान बदल, संसाधनांची कमतरता, आर्थिक स्पर्धा आणि सामाजिक ताण यांसारखी मोठी आव्हाने असतील. या आव्हानांना केवळ तांत्रिक उत्तर पुरेसे ठरणार नाही. त्यासाठी नैतिकता, करुणा, जबाबदारी आणि विवेक आवश्यक असेल. बुद्धांचे तत्त्वज्ञान भविष्यातील मानवकेंद्रित आणि निसर्गस्नेही विकासासाठी मूलभूत आधार देऊ शकते.

बुद्धांचे महानत्व त्यांच्या देवत्वात नाही, तर त्यांच्या मानवतेत आहे. त्यांनी माणसाला स्वतःच्या दुःखाचा शोध घेण्यास, त्याची कारणे समजून घेण्यास आणि स्वतःच्या प्रयत्नांनी मुक्ती मिळवण्यास शिकवले. त्यांनी सांगितलेला मार्ग कठीण असला तरी व्यावहारिक आहे. तो कोणत्याही एका काळापुरता मर्यादित नाही. तो काल, आज आणि उद्याही तितकाच सत्य आहे.

लेखक म्हणून बुद्ध पौर्णिमा ही शांतीची, करुणेची, समतेची आणि जागृतीची पौर्णिमा आहे. या दिवशी आपण बुद्धांना अभिवादन करताना त्यांच्या विचारांना आपल्या जीवनात उतरवले, तरच त्या स्मरणाला अर्थ प्राप्त होईल. बुद्धांचा संदेश स्पष्ट आहे—द्वेषाने द्वेष शांत होत नाही; तो प्रेम, करुणा आणि प्रज्ञेनेच शांत होतो. आजच्या अस्थिर जगाला आणि उद्याच्या शाश्वत मानवतेला हाच संदेश सर्वाधिक आवश्यक आहे.

बुद्ध : प्रतीक शाश्वत शांतीचे

(माया जगताप, लातूर)

राजवाड्यांच्या वैभवातून, निघाला एक सत्याचा शोधकरी।

दुःख पाहुनी जगामधले, झाला बुद्ध करुणामयी॥

त्याग, तपस्या, चिंतनातून, ज्ञानदीप ते प्रज्वलले।

बोधीवृक्षाच्या शांत छायेत, मानवतेचे सूर उमटले॥

ना युद्धाची भाषा त्यांची, ना द्वेषाचा मार्ग कधी।

प्रेम, दया, करुणेमधुनी, उजळली मानवतेची दिशा नवी॥

“अहिंसा” त्यांच्या शब्दामधली, जगासाठी अमृतवाणी।

शांततेच्या त्या पवित्र वाटेवर, मिळाली जीवनाला कहाणी॥

लेखक आणि वाचक लोभ, मोह, क्रोध, अहंकार, यांना त्यांनी दूर केले। जाणारे एकमेव मासिक

सत्य, संयम, समतेच्या, दीपांनी जीवन उजळले॥

आजही युद्धाच्या ज्वाळांमध्ये, जग जळताना दिसते।

बुद्धांच्या त्या शांत विचारांनी, मानवतेला दिशा मिळते॥

जात, धर्म, सीमा, भिंती, साऱ्या त्यांनी मोडून टाकल्या।

“माणूस हाच धर्म खरा”, या शिकवणीने वाट उजळल्या॥

बुद्ध म्हणजे शांत सागर, बुद्ध म्हणजे करुणेचा स्वर।

बुद्ध म्हणजे विश्वमानवतेचा, अनंत प्रकाशमय झरा॥

आजही प्रत्येक अंतःकरणी, त्यांच्या विचारांची ज्योत जळते।

म्हणूनच जग म्हणते आज—“बुद्ध : प्रतीक शाश्वत शांतीचे!”

आंतरराष्ट्रीय कामगार दिन विशेष लेख (अनिकेत पवार, बीड)

आंतरराष्ट्रीय कामगार दिन हा केवळ १ मे रोजी साजरा होणारा एक दिनविशेष नाही, तर जगातील प्रत्येक श्रमिकाच्या घामाला, संघर्षाला, हक्कांना आणि मानवी प्रतिष्ठेला दिलेले आदरांजलीचे प्रतीक आहे. समाजात आपण पाहतो ती प्रत्येक इमारत, प्रत्येक रस्ता, प्रत्येक शाळा, प्रत्येक कारखाना, प्रत्येक शेतमाल, प्रत्येक सेवा आणि प्रत्येक सुविधा ही कोणाच्या तरी श्रमातून उभी राहिलेली असते. म्हणूनच कामगार दिन आपल्याला आठवण करून देतो की प्रगतीची खरी पायाभरणी भांडवलाने नव्हे, तर श्रमाने होते.

आंतरराष्ट्रीय कामगार दिनाचा इतिहास औद्योगिक क्रांतीनंतरच्या श्रमिक संघर्षाशी जोडलेला आहे. एकोणिसाव्या शतकात कारखानदारी वाढली, उत्पादन वाढले, शहरांची वाढ झाली; परंतु कामगारांचे जीवन अत्यंत कठीण होते. दीर्घ कामाचे तास, कमी वेतन, असुरक्षित कामाचे वातावरण, बालमजुरी, स्त्रियांचे शोषण आणि सामाजिक सुरक्षेचा अभाव या समस्या गंभीर होत्या. आठ तास काम, आठ तास विश्रांती आणि आठ तास वैयक्तिक जीवन या मागणीसाठी कामगारांनी मोठे आंदोलन उभारले. १८८६ मध्ये शिकागो येथील हेमार्केट घटनेने कामगार चळवळीला जागतिक प्रतीक दिले; १८८९ मध्ये मे दिवसाला आंतरराष्ट्रीय कामगार दिन म्हणून मान्यता मिळाली.

या इतिहासाचे महत्त्व एवढेच नाही की काही कामगारांनी आंदोलन केले; त्याचे महत्त्व हे आहे की त्या संघर्षाने आधुनिक कामगार हक्कांची बीजे रोवली. आज आपण आठ तास कामाचा दिवस, साप्ताहिक सुट्टी, किमान वेतन, कामाच्या ठिकाणी सुरक्षा, कामगार कायदे, विमा, निवृत्ती लाभ, संघटना स्वातंत्र्य आणि सामाजिक सुरक्षा यांविषयी बोलतो, त्यामागे अनेक पिढ्यांच्या श्रमिकांचा संघर्ष आहे. कामगार दिन हा त्या संघर्षाची स्मृती आहे आणि अन्यायाविरुद्ध संघटित प्रयत्नाचे प्रतीक आहे.

भारतीय संदर्भात कामगारांचे स्थान अत्यंत व्यापक आहे. भारत हा शेतीप्रधान देश असल्याने शेतकरी, शेतमजूर, बांधकाम कामगार, गिरणी कामगार, कारखाना कामगार, सफाई कर्मचारी, घरेलू कामगार, वाहतूक कामगार, छोटे विक्रेते, हातमाग कामगार, कारागीर, दुकानदार, सेवा क्षेत्रातील कर्मचारी, अंगणवाडी सेविका, आशा कार्यकर्त्या, शिक्षक, परिचारिका, तंत्रज्ञ आणि आता गिग व प्लॅटफॉर्म कामगार हे सर्व श्रमविश्वाचे भाग आहेत. कामगार म्हणजे फक्त कारखान्यात काम करणारा माणूस नाही; जो आपल्या श्रमाने समाजाला सेवा, उत्पादन, संरक्षण, स्वच्छता, वाहतूक, आरोग्य, शिक्षण किंवा सुविधा देतो, तो प्रत्येकजण कामगार आहे.

महाराष्ट्राच्या इतिहासात कामगार चळवळीला विशेष स्थान आहे. मुंबईतील गिरणी कामगार, औद्योगिक पट्ट्यातील कारखाना कामगार, बंदर कामगार, रेल्वे कामगार आणि शहरी सेवा क्षेत्रातील श्रमिक यांनी महाराष्ट्राच्या औद्योगिक विकासात मोठे योगदान दिले. नाशिकसारख्या शहरात उद्योग, द्राक्षशेती, लघुउद्योग, बांधकाम, व्यापार, वाहतूक, शिक्षण व सेवा क्षेत्र यांमध्ये विविध प्रकारचे कामगार कार्यरत आहेत. स्थानिक पातळीवरही कामगारांच्या समस्या जागतिक प्रश्नांशी जोडलेल्या दिसतात—कमी उत्पन्न, नोकरीची असुरक्षितता, स्थलांतर, आरोग्य सुविधा, कौशल्य प्रशिक्षण, महिलांची सुरक्षितता आणि सामाजिक सुरक्षेची गरज.

लेखक आणि वाचक चळवळ जपण्यासाठी विनामूल्य प्रकाशित केले जाणारे एकमेव मासिक “ज्ञानपर्वा”

आजच्या वर्तमानकाळात कामगार जग मोठ्या बदलातून जात आहे. जागतिकीकरणामुळे उत्पादन, बाजारपेठ आणि रोजगार यांची रचना बदलली आहे. तंत्रज्ञानामुळे कामाची गती वाढली, पण रोजगाराचे स्वरूपही बदलले. डिजिटल प्लॅटफॉर्म, घरून काम, करारनिहाय काम, आउटसोर्सिंग, गिग अर्थव्यवस्था, ऑटोमेशन आणि कृत्रिम बुद्धिमत्ता यामुळे कामगारांसमोर नव्या संधी आणि नवे धोके निर्माण झाले आहेत. आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटनेच्या २०२५ च्या अहवालात जागतिक रोजगार बाजारात मंदावलेली आर्थिक पुनर्बांधणी, युवक बेरोजगारी आणि लिंग विषमता यांसारख्या संरचनात्मक अडचणींचा उल्लेख आहे.

आज कामगार प्रश्नाचा केंद्रबिंदू केवळ “रोजगार आहे की नाही” एवढाच राहिलेला नाही, तर “रोजगार सन्मानजनक आहे का” हा महत्त्वाचा प्रश्न झाला आहे. नोकरी असली तरी ती असुरक्षित असेल, उत्पन्न अपुरे असेल, कामाचे तास अनिश्चित असतील, आरोग्य सुविधा नसतील, महिला कामगारांना सुरक्षितता नसेल, स्थलांतरित कामगारांना निवास व ओळख नसेल, तर तो विकास अपूर्णच राहतो. म्हणूनच ILO ने “Decent Work” म्हणजे सन्मानजनक काम या संकल्पनेवर भर दिला आहे—रोजगार, हक्क, सामाजिक संरक्षण आणि संवाद या चार आधारांवर कामगार कल्याण उभे राहते.

स्थानिक ते आंतरराष्ट्रीय पातळीवर पाहिले तर कामगारांच्या समस्या वेगवेगळ्या दिसतात, पण त्यांची मुळे अनेकदा सारखी असतात. ग्रामीण भागात शेतमजुरांना हंगामी रोजगार आणि कमी मजुरीची समस्या असते. शहरात बांधकाम कामगारांना अपघात, निवास आणि आरोग्य सुरक्षेची गरज असते. घरेलू कामगारांना सन्मान, नियमित वेतन आणि सामाजिक संरक्षणाची गरज असते. औद्योगिक कामगारांना सुरक्षितता, स्थैर्य आणि कौशल्यवाढ आवश्यक असते. आंतरराष्ट्रीय स्तरावर स्थलांतरित कामगार, युद्धग्रस्त प्रदेशातील श्रमिक, हवामान बदलामुळे विस्थापित होणारे कामगार आणि कमी वेतनावर अवलंबून असलेल्या पुरवठा साखळीतील कामगार हे सर्व एकाच श्रम न्यायाच्या प्रश्नाशी जोडलेले आहेत.

कामगार दिनाचा एक महत्त्वाचा पैलू म्हणजे स्त्री कामगारांचे योगदान. घरातील अदृश्य श्रम, शेतीतील काम, सेवा क्षेत्र, शिक्षण, आरोग्य, स्वच्छता, वस्त्रोद्योग, लघुउद्योग आणि असंघटित क्षेत्रात महिलांचे योगदान मोठे आहे; परंतु अनेकदा त्याचे आर्थिक मूल्यांकन होत नाही. महिलांना समान वेतन, सुरक्षित प्रवास, मातृत्व लाभ, कामाच्या ठिकाणी सन्मान, लैंगिक छळापासून संरक्षण आणि कौशल्यविकास या बाबी मिळाल्याशिवाय श्रमविश्व न्याय्य होऊ शकत नाही. कामगार दिन स्त्री श्रमाच्या अदृश्य योगदानाला दृश्यमान करण्याची संधी देतो.

आज युवकांसाठी कामगार दिन विशेष महत्त्वाचा आहे. शिक्षण घेतलेल्या युवकांनाही योग्य रोजगार, कौशल्याशी जुळणारी नोकरी आणि स्थिर करिअर मिळणे अनेकदा कठीण होत आहे. जागतिक पातळीवर युवक बेरोजगारी ही मोठी चिंता म्हणून अधोरेखित केली जाते. स्थानिक पातळीवरही सरकारी नोकऱ्यांवरील मोठी स्पर्धा, खाजगी क्षेत्रातील करारनिहाय रोजगार, कौशल्यांच्या बदलत्या गरजा आणि डिजिटल स्पर्धा यामुळे युवकांनी केवळ पदवीवर न थांबता कौशल्य, तंत्रज्ञान, भाषा, संवाद, उद्योजकता आणि सामाजिक जबाबदारी यांचा समतोल साधणे आवश्यक आहे.

लेखक आणि वाचक चळवळ जपण्यासाठी विनामूल्य प्रकाशित केले जाणारे एकमेव मासिक “ज्ञानपर्वा”

भविष्यकाळातील कामगार प्रश्न अधिक गुंतागुंतीचा असेल. कृत्रिम बुद्धिमत्ता, रोबोटिक्स, ऑटोमेशन आणि डिजिटल साधने अनेक कामे वेगाने करतील. काही पारंपरिक नोकऱ्या कमी होतील, तर काही नव्या प्रकारचे रोजगार निर्माण होतील. परंतु या बदलात सर्वांत मोठा प्रश्न असेल—कामगाराला मागे सोडले जाणार नाही ना? तंत्रज्ञान माणसासाठी असावे, माणूस तंत्रज्ञानाचा गुलाम होऊ नये. भविष्यातील श्रमनीतीमध्ये कौशल्य पुनर्प्रशिक्षण, डिजिटल साक्षरता, सामाजिक सुरक्षा, रोजगाराचा मानवी चेहरा आणि नैतिक तंत्रज्ञान यांना केंद्रस्थानी ठेवावे लागेल.

हवामान बदल हा भविष्यकाळातील कामगार जगाचा अत्यंत महत्त्वाचा मुद्दा आहे. उष्णतेच्या लाटा, पाणीटंचाई, अतिवृष्टी, पूर, दुष्काळ आणि पर्यावरणीय आपत्ती यांचा सर्वाधिक परिणाम श्रमिकांवर होतो. शेतमजूर, बांधकाम कामगार, रस्त्यावर काम करणारे विक्रेते, वाहतूक कामगार आणि स्थलांतरित मजूर हवामान संकटाचे पहिले बळी ठरतात. त्यामुळे भविष्यकाळातील कामगार दिन हा केवळ वेतनाचा प्रश्न मांडणार नाही, तर सुरक्षित हवामान, हिरवे रोजगार, पर्यावरणपूरक उद्योग आणि शाश्वत विकास यांची मागणीही करेल.

कामगार दिन आपल्याला वर्गसंघर्षाची आठवण करून देतो, पण त्याच वेळी सामाजिक सहजीवनाची दिशाही दाखवतो. उद्योगपती, शासन, कामगार संघटना आणि समाज यांच्यात संवाद असेल तर विकास संघर्षमय न राहता न्याय्य होऊ शकतो. कामगाराला फक्त खर्च म्हणून पाहण्याऐवजी तो उत्पादन, सेवा आणि समाजनिर्मितीचा भागीदार आहे, ही भावना निर्माण झाली पाहिजे. उद्योगांची वाढ आणि कामगारांचे कल्याण हे एकमेकांचे विरोधक नाहीत; उलट सन्मानित कामगारच मजबूत अर्थव्यवस्थेचा पाया असतो.

भारतामध्ये कामगार कायद्यांमध्ये बदल, गिग व प्लॅटफॉर्म कामगारांची ओळख, सामाजिक सुरक्षा आणि श्रम सुधारणा याबाबत चर्चा सुरू आहे. अंमलबजावणीच्या पातळीवर राज्यनिहाय नियम, उद्योगांची तयारी आणि कामगारांपर्यंत माहिती पोहोचवणे ही मोठी आव्हाने आहेत. अलीकडील अहवालांनुसार भारतातील नव्या कामगार संहितांबाबत अंमलबजावणी व संक्रमणाच्या प्रक्रियेत विविध स्तरांवर स्पष्टता आणि समन्वयाची गरज आहे. त्यामुळे कायदा असणे पुरेसे नाही; कामगाराला त्याचा अधिकार माहिती असणे, नोंदणी सुलभ असणे आणि न्याय मिळण्याची प्रक्रिया सोपी असणे आवश्यक आहे.

स्थानिक स्तरावर कामगार दिनाचे खरे पालन भाषणांमध्ये नाही, तर कृतीत आहे. आपल्या परिसरातील सफाई कर्मचारी, बांधकाम मजूर, घरकाम करणाऱ्या महिला, शेतमजूर, वाहनचालक, दुकानदारांचे कर्मचारी, शाळेतील सहाय्यक कर्मचारी, सुरक्षा रक्षक आणि आरोग्यसेवक यांच्या श्रमाचा सन्मान करणे ही सुरुवात आहे. त्यांना वेळेवर वेतन, सन्मानपूर्वक भाषा, सुरक्षित कामाचे वातावरण आणि सामाजिक मान्यता देणे हे समाजाचे कर्तव्य आहे. विद्यार्थ्यांनी कामगार दिनाला फक्त निबंधाचा विषय न मानता श्रमाची प्रतिष्ठा समजून घेतली पाहिजे.

शिक्षण क्षेत्रात कामगार दिनाचा उपयोग श्रमसंस्कारासाठी होऊ शकतो. विद्यार्थ्यांना श्रमाचे महत्त्व, कामगारांचा इतिहास, स्थानिक कामगारांचे जीवन, उद्योगभेट, स्वच्छता कामगारांशी संवाद, शेतमजुरांचे अनुभव, कौशल्याधारित शिक्षण, उद्योजकता आणि सामाजिक न्याय याबद्दल शिकवले गेले तर पुढील पिढी अधिक

लेखक आणि वाचक चळवळ जपण्यासाठी विनामूल्य प्रकाशित केले जाणारे एकमेव मासिक “ज्ञानपर्वा”

संवेदनशील बनेल. “काम करणारा कमी आणि आदेश देणारा मोठा” ही मानसिकता बदलणे हे शिक्षणाचे महत्त्वाचे कार्य आहे.

आंतरराष्ट्रीय पातळीवर कामगार दिन जगातील सर्व कामगारांना एकत्र जोडतो. एका देशातील स्वस्त मजुरीवर दुसऱ्या देशातील उपभोग उभा राहत असेल, तर ते जागतिक श्रम अन्यायाचे रूप आहे. जागतिक पुरवठा साखळीतील कामगारांना सुरक्षितता, योग्य वेतन आणि मानवी हक्क मिळाले पाहिजेत. स्थलांतरित कामगारांच्या हक्कांचे संरक्षण, बालमजुरीचे उच्चाटन, जबरदस्तीच्या मजुरीविरोधी लढा, समान वेतन आणि सामाजिक सुरक्षा हे जागतिक जबाबदारीचे मुद्दे आहेत.

भविष्यातील श्रमविश्व न्याय्य करायचे असेल तर “कामगार” या शब्दाची व्याख्या विस्तृत करावी लागेल. ऑपवरून सेवा देणारा डिलिव्हरी पार्टनर, ऑनलाइन फ्रीलान्सर, घरून काम करणारी महिला, डिजिटल कंटेंट तयार करणारा युवक, वृद्धांची काळजी घेणारा केअर वर्कर, पर्यावरण संवर्धनात काम करणारे लोक, ग्रामीण हस्तकला करणारे कारागीर—हे सर्व नव्या काळातील कामगार आहेत. त्यांच्या हक्कांसाठी नव्या प्रकारचे कायदे, विमा, प्रशिक्षण आणि सामाजिक संरक्षण तयार करावे लागेल.

कामगार दिनाचा सर्वात मोठा संदेश म्हणजे श्रमाची प्रतिष्ठा. समाजात कोणतेही काम लहान नाही. काम लहान किंवा मोठे नसते; दृष्टिकोन लहान किंवा मोठा असतो. जेव्हा समाज श्रमाला प्रतिष्ठा देतो, तेव्हा विषमता कमी होते. जेव्हा श्रमिकाला सन्मान मिळतो, तेव्हा लोकशाही मजबूत होते. जेव्हा कामगार सुरक्षित असतो, तेव्हा उद्योग स्थिर राहतो. आणि जेव्हा श्रम न्याय्य असतो, तेव्हा राष्ट्र खऱ्या अर्थाने प्रगत होते.

आजच्या काळात आंतरराष्ट्रीय कामगार दिन आपल्याला तीन प्रश्न विचारतो. पहिला प्रश्न—आपण भूतकाळातील श्रमिक संघर्षाची आठवण ठेवतो का? दुसरा प्रश्न—वर्तमानकाळातील कामगारांच्या समस्या आपण समजून घेतो का? तिसरा प्रश्न—भविष्यातील कामगारांसाठी आपण न्याय्य, सुरक्षित आणि शाश्वत व्यवस्था निर्माण करणार आहोत का? या तीन प्रश्नांची उत्तरे आपल्या धोरणात, शिक्षणात, उद्योगात, समाजव्यवहारात आणि वैयक्तिक वर्तनात दिसली पाहिजेत.

श्रमाशिवाय संस्कृती नाही, श्रमाशिवाय अर्थव्यवस्था नाही, श्रमाशिवाय विज्ञान नाही, श्रमाशिवाय विकास नाही. म्हणूनच आंतरराष्ट्रीय कामगार दिन हा कामगारांचा दिवस असला तरी तो प्रत्यक्षात संपूर्ण मानवतेचा दिवस आहे. कारण प्रत्येक मनुष्य काही ना काही प्रकारे श्रमिक आहे. बुद्धीचा श्रम, हाताचा श्रम, भावनेचा श्रम, काळजीचा श्रम आणि समाजनिर्मितीचा श्रम—या सर्वांचा सन्मान करणे हीच खरी मानवी सभ्यता आहे.

म्हणून या कामगार दिनी आपण केवळ शुभेच्छा देऊ नयेत, तर श्रमिकांप्रती न्याय, सन्मान आणि संवेदनशीलता वाढवण्याची प्रतिज्ञा करावी. भूतकाळातील संघर्षातून प्रेरणा, वर्तमानातील समस्यांतून जागरूकता आणि भविष्यकाळातील आव्हानांतून शाश्वत दिशा घेतली तरच कामगार दिनाचे खरे महत्त्व साकार होईल. कामगारांचा सन्मान म्हणजे राष्ट्राचा सन्मान; श्रमाचा गौरव म्हणजे मानवतेचा गौरव.

महाराणा प्रताप: स्वाभिमानाचा इतिहास

(प्राचार्य डॉ. अनिरुद्ध कोटेचा, खंडवा)

महाराणा प्रताप हे भारतीय इतिहासातील असे व्यक्तिमत्त्व आहे की ज्यांचे स्मरण केवळ शौर्यकथांपुरते मर्यादित राहत नाही; त्यांच्या जीवनातून स्वातंत्र्य, स्वाभिमान, मातृभूमीप्रेम, आत्मसन्मान, लोकसहभाग, प्रतिकूल परिस्थितीत टिकून राहण्याची क्षमता आणि सत्तेपुढे न झुकण्याचा राजकीय संदेश मिळतो. महाराणा प्रताप जयंती ही फक्त एका राजपूत वीराची जयंती नाही, तर अन्यायकारक सामर्थ्यापुढे आत्मसन्मान जपणाऱ्या प्रत्येक समाजाच्या जिद्दीचे प्रतीक आहे.

महाराणा प्रतापांचा जन्म ९ मे १५४० रोजी मेवाडच्या राजघराण्यात झाला, असे सामान्यतः मानले जाते. त्यांचे वडील महाराणा उदयसिंह दुसरे आणि माता जयवंताबाई होत्या. प्रताप हे सिसोदिया घराण्यातील होते. मेवाड हा प्रदेश केवळ राजकीय राज्य नव्हता; तो राजपूत स्वातंत्र्य, परंपरा आणि सांस्कृतिक आत्मसन्मानाचे केंद्र मानला जात होता. महाराणा प्रतापांचे आयुष्य त्या काळात घडले जेव्हा मुघल साम्राज्य उत्तर भारतात मोठ्या वेगाने विस्तारत होते आणि सम्राट अकबराने अनेक राजपूत संस्थानांशी युती, विवाहसंबंध, राजकीय करार आणि सैनिकी शक्ती यांच्या साहाय्याने आपले वर्चस्व प्रस्थापित केले होते.

या पार्श्वभूमीवर महाराणा प्रतापांचे महत्त्व वाढते. त्यांचा संघर्ष फक्त एका राजाच्या सत्तेसाठी नव्हता; तो मेवाडच्या स्वातंत्र्याच्या संकल्पनेचा संघर्ष होता. अनेक राजपूत घराणी अकबराच्या सत्तेशी वेगवेगळ्या प्रकारे जोडली गेली होती, परंतु प्रतापांनी मेवाडची सार्वभौमता आणि आपला आत्मसन्मान गमावण्यास नकार दिला. येथे प्रतापांचा इतिहास केवळ युद्धकौशल्याचा इतिहास राहत नाही; तो राजकीय नैतिकतेचा इतिहास बनतो.

१५६८ मध्ये चित्तौडगड मुघलांच्या ताब्यात गेला होता. हा प्रसंग मेवाडसाठी मोठा धक्का होता. उदयसिंहांनी उदयपूर परिसरात नवीन आधारकेंद्र उभे केले. अशा परिस्थितीत महाराणा प्रताप सिंहासनावर आले. त्यांच्यासमोर प्रश्न होता—मोठ्या साम्राज्यासमोर तडजोड करावी की स्वातंत्र्यासाठी कठीण मार्ग स्वीकारावा? प्रतापांनी दुसरा मार्ग निवडला. हा मार्ग वैभवाचा नव्हता; तो वनवास, दारिद्र्य, संघर्ष आणि सततच्या प्रतिकाराचा मार्ग होता.

महाराणा प्रतापांच्या जीवनातील सर्वात प्रसिद्ध घटना म्हणजे हल्दीघाटीचे युद्ध. हे युद्ध जून १५७६ मध्ये मेवाडच्या महाराणा प्रताप आणि अकबराच्या वतीने लढणाऱ्या राजा मानसिंह यांच्या नेतृत्वाखालील मुघल सैन्यामध्ये झाले. ब्रिटानिकानुसार हे युद्ध गोगुंदा किंवा हल्दीघाटीच्या परिसरात झाले आणि मुघल सैन्याला रणांगणावर वरचढी मिळाली; परंतु प्रतापांचा प्रतिकार संपला नाही. उलट हल्दीघाटीचे युद्ध भारतीय स्मृतीत प्रतिकूल परिस्थितीतील शौर्य आणि स्वाभिमानाचे प्रतीक बनले.

हल्दीघाटीचे महत्त्व केवळ युद्धाच्या निकालात नाही. इतिहासाच्या अभ्यासात कोण जिंकले आणि कोण हरले याइतकेच महत्त्वाचे असते की युद्धानंतर संघर्षाची दिशा काय झाली. महाराणा प्रताप पकडले गेले नाहीत, त्यांनी आत्मसमर्पण केले नाही, मेवाडचा प्रतिकार थांबला नाही आणि त्यांनी डोंगराळ प्रदेशातून लढा सुरू

लेखक आणि वाचक चळवळ जपण्यासाठी विनामूल्य प्रकाशित केले जाणारे एकमेव मासिक “ज्ञानपर्वा”

ठेवला. ब्रिटानिका नमूद करते की प्रतापांनी डोंगराळ आश्रयस्थानांमधून आपला प्रतिकार चालू ठेवला आणि मेवाडने मुघलांना अंतिम मान्यता प्रतापांच्या आयुष्यात नव्हे, तर पुढे १६१४ मध्ये दिली.

या युद्धात चेतक या घोड्याची कथा लोकमानसात अत्यंत लोकप्रिय आहे. चेतक हा प्रतापांच्या शौर्याचा, निष्ठेचा आणि संघर्षातील साथीदाराचा प्रतीक बनला आहे. इतिहासकारांच्या दृष्टीने लोककथांतील तपशील तपासण्याची गरज असते, परंतु लोकस्मृतीतील चेतकाची कथा एक महत्त्वाचा सांस्कृतिक अर्थ देते— स्वातंत्र्याच्या लढ्यात माणूस, प्राणी, निसर्ग, भूगोल आणि लोकसमर्थन हे सर्व घटक एकत्र येतात.

महाराणा प्रतापांचा संघर्ष हा केवळ राजपूत अभिजनांचा संघर्ष नव्हता. त्यांच्या प्रतिकारात भील समाजाचा महत्त्वाचा सहभाग होता. अरवली पर्वतरांगांचे ज्ञान, गनिमी पद्धती, स्थानिक मार्ग, अन्नपुरवठा आणि माहितीव्यवस्था यांमध्ये स्थानिक समाजाचा सहभाग होता. त्यामुळे प्रतापांचे नेतृत्व लोकाधारित स्वरूपाचे दिसते. मोठ्या सैनिकी सामर्थ्याविरुद्ध लढताना स्थानिक भूगोल, लोकांचा विश्वास आणि दीर्घकालीन प्रतिकारशक्ती किती महत्त्वाची असते, हे प्रतापांनी दाखवून दिले.

भामाशाहांचे योगदानही प्रतापांच्या इतिहासात महत्त्वाचे मानले जाते. प्रतिकूल परिस्थितीत आर्थिक सहाय्य, संघटन आणि संसाधनांची उभारणी हे स्वातंत्र्यलढ्याचे आवश्यक अंग असते. प्रतापांच्या संघर्षात केवळ तलवार नाही, तर अर्थव्यवस्था, पुरवठा, लोकसमर्थन, मानसिक धैर्य आणि नेतृत्व यांचा एकत्रित विचार दिसतो. म्हणूनच प्रतापांचा इतिहास युद्धकथांमधून पुढे जाऊन राज्यव्यवस्थेचा आणि प्रतिकारव्यवस्थेचा अभ्यास बनतो.

महाराणा प्रतापांचे जीवन अनेकदा दारिद्र्य, वनवास आणि कुटुंबीयांसह झालेल्या कठीण जीवनकाळाशी जोडले जाते. लोककथांमध्ये त्यांच्या कुटुंबाला भाकरीऐवजी गवताची भाकरी खावी लागली, अशा कथांचा उल्लेख येतो. अशा कथांचा ऐतिहासिक तपशील वेगळा तपासता येईल; पण त्यांचा सांस्कृतिक अर्थ महत्त्वाचा आहे. सत्ता, वैभव आणि सोयीपेक्षा स्वाभिमान मोठा मानणारा नेता म्हणून प्रताप लोकमानसात उभे राहतात.

महाराणा प्रतापांच्या संघर्षात राजकीय संदेश अत्यंत स्पष्ट आहे. मोठ्या साम्राज्याची शक्ती, संपत्ती आणि प्रशासकीय यंत्रणा असली तरी स्थानिक स्वातंत्र्याची भावना पूर्णपणे मोडता येत नाही. कोणत्याही समाजाची ओळख फक्त भौगोलिक सीमांनी बनत नाही; ती स्वाभिमान, स्मृती, संस्कृती आणि न्यायाच्या भावनेने बनते. प्रतापांनी मेवाडच्या भूमीला अशाच स्वातंत्र्यस्मृतीचे रूप दिले.

महाराष्ट्राशी महाराणा प्रतापांचा दुवा विचारताना सर्वात महत्त्वाची सांगड स्वराज्याच्या विचाराशी जोडली जाते. महाराणा प्रताप आणि छत्रपती शिवाजी महाराज यांच्या काळात जवळपास शतकाचे अंतर आहे; प्रतापांचा संघर्ष १६व्या शतकात आणि शिवाजी महाराजांचे स्वराज्य १७व्या शतकात प्रकट झाले. तरीही दोघांच्या इतिहासात काही मूलभूत साम्य दिसते—परकीय किंवा साम्राज्यवादी वर्चस्वासमोर न झुकणे, डोंगराळ भूगोलाचा उपयोग करणे, गनिमी स्वरूपाच्या लढ्याचे महत्त्व ओळखणे, स्थानिक समाजावर विश्वास ठेवणे, स्वाभिमानाला राजकीय मूल्य बनवणे आणि सत्तेपेक्षा स्वातंत्र्याला प्राधान्य देणे.

लेखक आणि वाचक चळवळ जपण्यासाठी विनामूल्य प्रकाशित केले जाणारे एकमेव मासिक “ज्ञानपर्वा”

महाराष्ट्रातील सह्याद्री आणि मेवाडमधील अरवली या दोन पर्वतरांगा भारतीय प्रतिकार इतिहासाच्या स्मृती बनतात. मेवाडमध्ये प्रतापांनी अरवलीच्या दऱ्याखोऱ्यांतून प्रतिकार चालू ठेवला, तर महाराष्ट्रात छत्रपती शिवाजी महाराजांनी सह्याद्रीच्या किल्ल्यांच्या साहाय्याने हिंदवी स्वराज्य उभे केले. दोघांच्या इतिहासातून भूगोल हा केवळ नकाशावरील घटक नसून स्वातंत्र्यसंघर्षातील जिवंत सहकारी आहे, हे दिसून येते.

महाराष्ट्रातील लोकमानसात महाराणा प्रतापांविषयी आदर याच कारणाने आहे. छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या स्वराज्यविचाराला जशी लोकाधारित आणि स्वाभिमानी दिशा आहे, तशीच प्रतापांच्या जीवनात मेवाडच्या स्वातंत्र्याची जिद्द दिसते. महाराष्ट्रातील शैक्षणिक, सांस्कृतिक आणि सामाजिक कार्यक्रमांमध्ये प्रतापांचे स्मरण केवळ राजस्थानी इतिहास म्हणून होत नाही; ते भारतीय स्वाभिमानीच्या व्यापक परंपरेतील प्रेरणास्थान म्हणून होते.

महाराणा प्रतापांच्या जयंतीचा आजच्या काळाशी संबंध जोडताना आपण भावनिक गौरवापलीकडे जाणे आवश्यक आहे. प्रतापांचे स्मरण म्हणजे कोणत्याही एका समाजाचा अभिमान नव्हे, तर मूल्यांचा अभ्यास आहे. स्वातंत्र्य, आत्मसन्मान, राजकीय नैतिकता, लोकसहभाग, संकटात नेतृत्व, साधेपणा, मातृभूमीप्रेम आणि दीर्घकालीन संघर्षाची तयारी ही त्यांच्या जीवनाची मुख्य मूल्ये आहेत. आजच्या लोकशाही भारतात ही मूल्ये वेगळ्या पद्धतीने लागू होतात.

नेखक आजचा काळ युद्धांचा नसून ज्ञान, विकास, पर्यावरण, सामाजिक न्याय, तंत्रज्ञान आणि लोकशाही मूल्यांचा आहे. त्यामुळे महाराणा प्रतापांचे स्मरण तलवार उचलण्याचा संदेश देत नाही; ते अन्यायाविरुद्ध विवेकाने, संविधानिक मार्गाने आणि निष्ठेने उभे राहण्याचा संदेश देते. स्वाभिमान म्हणजे अहंकार नव्हे. स्वातंत्र्य म्हणजे द्वेष नव्हे. मातृभूमीप्रेम म्हणजे इतरांचा तिरस्कार नव्हे. प्रतापांचे जीवन आपल्याला सांगते की खरे शौर्य हे स्वार्थत्याग, जबाबदारी आणि नैतिक भूमिकेत असते.

ऐतिहासिकदृष्ट्या प्रतापांचा संघर्ष साम्राज्याच्या केंद्रीकरणविरुद्ध प्रादेशिक स्वायत्ततेचा संघर्ष म्हणूनही पाहता येतो. अकबराच्या काळात मुघल साम्राज्याने प्रशासन, महसूल, सैन्य आणि राजनय यांच्या साहाय्याने मोठी राजकीय रचना उभी केली. त्याच्या तुलनेत मेवाड लहान राज्य होते. परंतु लहान राज्याची स्वायत्तता, सांस्कृतिक ओळख आणि राजकीय प्रतिष्ठा टिकवण्याचा प्रतापांचा प्रयत्न इतिहासात महत्त्वाचा ठरतो. आजच्या संघराज्य भारतातही स्थानिक स्वायत्तता, सांस्कृतिक विविधता आणि राष्ट्रीय एकता यांचा समतोल महत्त्वाचा आहे.

महाराणा प्रतापांच्या इतिहासातील आकडेवारीबाबत सावधगिरी आवश्यक आहे. हल्दीघाटीच्या युद्धातील सैन्यसंख्या आणि हानीबाबत विविध स्रोत वेगवेगळे अंदाज देतात. काही लोकप्रिय वर्णनांत संख्यांना अतिशयोक्त स्वरूप आलेले दिसते. त्यामुळे शास्त्रीय इतिहासलेखनात स्रोतांचा तुलनात्मक अभ्यास आवश्यक ठरतो. ब्रिटानिका रणांगणावरील मुघल विजय आणि प्रतापांचा पुढील प्रतिकार यावर भर देते, तर लोकपरंपरा प्रतापांच्या शौर्य आणि बलिदानावर भर देते. इतिहास समजताना दोन्ही स्तर वेगळे ओळखणे आवश्यक आहे— दस्तऐवजी इतिहास आणि लोकस्मृती.

लेखक आणि वाचक चळवळ जपण्यासाठी विनामूल्य प्रकाशित केले जाणारे एकमेव मासिक “ज्ञानपर्वा”

या ठिकाणी प्रतापांच्या जयंतीचा शैक्षणिक उपयोग विशेष महत्त्वाचा आहे. विद्यार्थ्यांना इतिहास फक्त पाठांतराने शिकवला तर व्यक्तिमत्त्वे पुतळ्यांमध्ये अडकतात. प्रतापांचा अभ्यास करताना विद्यार्थ्यांनी विचार करावा की एखादा नेता प्रतिकूल परिस्थितीत निर्णय कसा घेतो, भूगोलाचा उपयोग कसा करतो, लोकसमर्थन कसे मिळवतो, आर्थिक संकटावर कशी मात करतो, सत्ता आणि स्वाभिमान यामध्ये निवड कशी करतो आणि पराभवानंतरही संघर्ष कसा चालू ठेवतो. हा अभ्यास नेतृत्वशास्त्र, इतिहास, राजकारण, समाजशास्त्र आणि नैतिक शिक्षण या सर्वांसाठी उपयुक्त आहे.

महाराणा प्रतापांच्या जीवनातील आणखी एक महत्त्वाचा पैलू म्हणजे सांस्कृतिक स्मृती. भारतातील अनेक ऐतिहासिक व्यक्तिमत्त्वे लोकगीत, आख्यायिका, पोवाडे, चित्रकला, स्मारके, जयंती उत्सव आणि शालेय अभ्यासक्रम यांमधून जिवंत राहतात. प्रतापांच्या बाबतीतही हेच दिसते. राजस्थानात ते मेवाडच्या स्वातंत्र्याचे प्रतीक आहेत, तर भारतभर ते आत्मसन्मानाचे प्रतीक आहेत. महाराष्ट्रात जसे शिवरायांचे स्मरण स्वराज्य, किल्ले, पोवाडे आणि लोकमानसात जिवंत आहे, तसेच राजस्थानात प्रताप लोकस्मृतीत जिवंत आहेत.

भविष्यातील भारतासाठी महाराणा प्रतापांची गरज का आहे, हा प्रश्न अत्यंत महत्त्वाचा आहे. आज तरुण पिढीसमोर वेगळी आव्हाने आहेत—स्पर्धा, बेरोजगारी, डिजिटल विचलन, सामाजिक विभाजन, पर्यावरणीय संकट, इतिहासाचे राजकीयकरण आणि मूल्यांचा गोंधळ. अशा वेळी प्रतापांचे स्मरण तरुणांना धैर्य, स्वावलंबन, नैतिकता आणि संयम शिकवू शकते. परंतु हे स्मरण अंधभक्तीचे नसून विवेकपूर्ण असले पाहिजे. इतिहास प्रेरणा देतो, पण इतिहासाचा उपयोग वर्तमानातील द्वेष वाढवण्यासाठी केला तर तो इतिहासाचा अपमान ठरतो.

महाराणा प्रतापांचे जीवन भविष्यासाठी तीन मोठे संदेश देते. पहिला संदेश म्हणजे स्वाभिमान. कोणत्याही व्यक्तीने, समाजाने किंवा राष्ट्राने विकासाच्या नावाखाली आपली मानवी प्रतिष्ठा गमावू नये. दुसरा संदेश म्हणजे लोकाधारित नेतृत्व. नेता मोठा तेव्हा होतो जेव्हा तो लोकांच्या दुःखात सहभागी होतो आणि त्यांच्यासोबत संघर्ष करतो. तिसरा संदेश म्हणजे दीर्घकालीन ध्येय. तत्काळ विजय मिळाला नाही तरी मूल्यांवर उभे राहणे हेच खरे ऐतिहासिक मोठेपण आहे.

महाराणा प्रताप जयंती साजरी करताना आपण त्यांच्या मूर्तीला हार घालतो, त्यांच्या शौर्यकथा सांगतो, पण त्यापलीकडे जाऊन त्यांच्या विचारातील शाश्वतता समजून घेतली पाहिजे. आज देशाला अशा नागरिकांची गरज आहे जे स्वाभिमानी असतील पण अहंकारी नसतील, राष्ट्रप्रेमी असतील पण द्वेषपूर्ण नसतील, इतिहासाभिमानी असतील पण विवेकशून्य नसतील, परंपराप्रिय असतील पण आधुनिकतेकडे उघड्या मनाने पाहतील.

महाराणा प्रताप हे भारतीय इतिहासातील पराभवानेही न हरलेले व्यक्तिमत्त्व आहेत. हल्दीघाटीचे रण त्यांना पूर्ण राजकीय विजय देऊ शकले नाही, पण इतिहासाने त्यांना नैतिक विजय दिला. कारण त्यांनी आत्मसमर्पण केले नाही, स्वातंत्र्याची भावना जिवंत ठेवली आणि मेवाडच्या स्वाभिमानाला अमर केले. प्रतापांचे मोठेपण त्यांच्या सिंहासनात नाही; ते त्यांच्या निवडीत आहे—सुविधेपेक्षा स्वातंत्र्य, तडजोडीपेक्षा आत्मसन्मान आणि वैभवापेक्षा मातृभूमी. म्हणून महाराणा प्रताप जयंती ही भारताच्या स्वाभिमानी परंपरेचे स्मरण आहे.

लेखक आणि वाचक चळवळ जपण्यासाठी विनामूल्य प्रकाशित केले जाणारे एकमेव मासिक “ज्ञानपर्वा”

मेवाडपासून महाराष्ट्रापर्यंत आणि राजस्थानपासून संपूर्ण भारतापर्यंत प्रतापांचा संदेश एकच आहे—स्वातंत्र्य हे केवळ राजकीय शब्द नाही; ते जीवनमूल्य आहे. ते टिकवण्यासाठी धैर्य, त्याग, लोकसहभाग, नैतिकता आणि इतिहासातून शिकण्याची तयारी आवश्यक आहे. भविष्यातील भारताने तंत्रज्ञान, उद्योग, शिक्षण आणि जागतिक विकासात पुढे जाताना प्रतापांसारख्या व्यक्तिमत्त्वांकडून आत्मसन्मान, मूल्यनिष्ठा आणि जनतेशी नाळ जोडलेले नेतृत्व शिकले, तरच इतिहासाचे स्मरण खऱ्या अर्थाने फलदायी ठरेल.

नाही फी, नाही डोनेशन !
मोफत मिळेल संस्कारक्षम शिक्षण !!

स्थापना : जून २००२

आदर्श माध्यमिक आश्रमशाळा,

करोडी ता. पाथर्डी जि. अ. नगर

माध्यमिक आश्रमशाळेत इयत्ता ६ वी ते १० वी या वर्गात

प्रवेशासाठी
आजच
संपर्क करा!

प्रवेश सुरु आहे!

आमची वैशिष्ट्ये

- निवास, भोजन, शिक्षण सर्व सुविधा मोफत
- अनुभवी व समर्पित शिक्षकवर्ग
- वैश्वमिळ उल्कृष्टतेसह सर्वांगीण विकास
- संस्कार, शिस्त व मूल्याधारित शिक्षणावर भर

शिक्षण, संस्कार आणि स्वावलंबनाची पायाभरणी...

आदर्श शिक्षणासाठी - आमचीच निवड करा!

इयत्ता
6 वी ते 10 वी
(मुली व मुलांसाठी)

उपलब्ध सुविधा

पोष्टिक भोजन

निवास व्यवस्था

समुद्र ग्रंथालय

खेळ व क्रीडा सुविधा

आरोग्य सेवा

कंप्यूटर व डिजिटल शिक्षण

संपर्कासाठी

9423717515
7040208040

आदर्श माध्यमिक आश्रमशाळा,
करोडी ता. पाथर्डी जि. अ. नगर

ऑनलाइन साईट
QR कोड स्कॅन करा

प्रवेश घेताना शाळा सोडण्याचा दाखला, जन्म दाखला, आधारकार्ड इमॅरॅक्स, जातीचा दाखला व बँक पासबुक सोबत आणवे.

आजच संपर्क करा ! मर्यादित जागा...!

स्वातंत्र्यवीर सावरकर : क्रांती आणि राष्ट्रचिंतन

(कुमोदिनी प्रभाकर स्वामी, रत्नागिरी)

स्वातंत्र्यवीर विनायक दामोदर सावरकर हे भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याच्या इतिहासातील अत्यंत प्रभावी, बहुआयामी आणि चर्चेच्या केंद्रस्थानी राहिलेले व्यक्तिमत्त्व आहे. त्यांच्या जयंतीनिमित्त त्यांचा विचार करताना केवळ स्तुती किंवा केवळ टीका या दोन टोकांमध्ये न अडकता, त्यांच्या संपूर्ण जीवनकार्याचा, क्रांतिकारक भूमिकेचा, साहित्यिक योगदानाचा, सामाजिक सुधारणांच्या प्रयत्नांचा, राजकीय विचारांचा, महाराष्ट्राशी आणि भारताशी असलेल्या नात्याचा तसेच आंतरराष्ट्रीय संदर्भाचा ऐतिहासिक आणि वैचारिक अभ्यास करणे आवश्यक आहे.

विनायक दामोदर सावरकर यांचा जन्म २८ मे १८८३ रोजी नाशिक जिल्ह्यातील भगूर येथे झाला. बालपणापासून त्यांच्यावर शिवचरित्र, १८५७ चे उठाव, स्वदेशाभिमान आणि राष्ट्रीय स्वातंत्र्याच्या विचारांचा प्रभाव होता. नाशिक परिसरातील सामाजिक आणि राजकीय वातावरणाने त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाला क्रांतिकारक दिशा दिली. त्यांनी तरुण वयात “मित्र मेळा” आणि पुढे “अभिनव भारत” या संघटनांच्या माध्यमातून स्वातंत्र्यलढ्यासाठी संघटनात्मक कार्य सुरू केले. महाराष्ट्रातील भगूर, नाशिक, पुणे, मुंबई आणि पुढे लंडनपर्यंत गेलेला त्यांचा प्रवास भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याला स्थानिकतेपासून आंतरराष्ट्रीय पातळीवर नेणारा ठरला.

सावरकरांचे सर्वात मोठे वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांनी स्वातंत्र्यलढ्याला विचार, संघटन, साहित्य आणि कृती यांची एकत्र दिशा दिली. त्या काळात भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात विविध प्रवाह होते. एकीकडे घटनात्मक सुधारणा मागणारे मध्यममार्गी नेते होते, दुसरीकडे लोकमान्य टिळकांसारखा संघर्षशील राष्ट्रवाद होता, तर तिसरीकडे सशस्त्र क्रांतीचा मार्ग स्वीकारणारे तरुण होते. सावरकरांचा कल तिसऱ्या प्रवाहाकडे होता. त्यांना ब्रिटिश सत्ता केवळ विनंतीने जाणार नाही, तर राष्ट्रीय चेतना, संघटन, साहस आणि आवश्यक तेथे क्रांतिकारक प्रतिकार या माध्यमातूनच स्वातंत्र्य मिळेल, असे वाटत होते.

लंडनमधील इंडिया हाऊस हा सावरकरांच्या जीवनातील अत्यंत महत्त्वाचा टप्पा आहे. ते कायद्याच्या शिक्षणासाठी इंग्लंडला गेले; पण तिथे ते भारतीय क्रांतिकारक चळवळीचे केंद्र बनले. इंडिया हाऊस हे भारतीय विद्यार्थ्यांचे निवासस्थान असले तरी पुढे ते भारतीय स्वातंत्र्याच्या क्रांतिकारक विचारांचे केंद्र बनले. ब्रिटिश साम्राज्याच्या राजधानीत राहून भारतीय स्वातंत्र्याचा प्रचार करणे, क्रांतिकारक साहित्य प्रसारित करणे, जागतिक राष्ट्रवादी चळवळींचा अभ्यास करणे आणि भारतीय तरुणांना प्रेरित करणे हे सावरकरांचे मोठे कार्य होते.

सावरकरांचे “The Indian War of Independence of 1857” हे पुस्तक त्यांच्या विचारविश्वातील एक ऐतिहासिक टप्पा आहे. ब्रिटिश इतिहासकारांनी १८५७ च्या उठावाला “Sepoy Mutiny” किंवा सैनिक बंड म्हणून दाखवले होते; सावरकरांनी त्याला भारतीय स्वातंत्र्याचे पहिले संघटित युद्ध म्हणून मांडले. हे पुस्तक १९०९ मध्ये प्रकाशित झाले आणि त्यात ४५१ पानांमध्ये १८५७ च्या उठावाची राष्ट्रवादी व्याख्या केली गेली. कोलंबिया विद्यापीठाच्या डिजिटल संग्रहात या ग्रंथाची नोंद “London, 1909” अशी आढळते.

लेखक आणि वाचक चळवळ जपण्यासाठी विनामूल्य प्रकाशित केले जाणारे एकमेव मासिक “ज्ञानपर्वा”

या पुस्तकाचे ऐतिहासिक महत्त्व केवळ तथ्यसंग्रहात नाही, तर राष्ट्रीय स्मृती घडविण्यात आहे. सावरकरांनी १८५७ ला केवळ सैनिकी बंड न मानता हिंदू-मुस्लिम एकतेची, राजकीय स्वातंत्र्याची आणि राष्ट्रीय प्रतिकाराची घटना म्हणून दाखवण्याचा प्रयत्न केला. या दृष्टीने त्यांचे लेखन स्वातंत्र्यलढ्याच्या मानसिक तयारीचा भाग ठरले. इतिहासाचा उपयोग राष्ट्रनिर्मितीसाठी कसा केला जाऊ शकतो, याचे हे उदाहरण आहे. तथापि, आधुनिक इतिहासलेखनात १८५७ च्या उठावाचे अनेक अर्थ मांडले जातात—तो सैनिक बंड होता, शेतकरी असंतोष होता, प्रादेशिक राजसत्तांचा प्रतिकार होता आणि काही भागांत राष्ट्रीय स्वातंत्र्याची चेतना होती. सावरकरांनी त्याला व्यापक राष्ट्रीय अर्थ दिला; ही त्यांची राजकीय आणि साहित्यिक भूमिका होती.

१९१० मध्ये सावरकरांना अटक झाली. फ्रान्समधील मार्सेल बंदरावरून सुटण्याचा त्यांचा प्रसिद्ध प्रयत्न भारतीय क्रांतिकारक इतिहासातील नाट्यमय घटना मानली जाते. त्यांनी जहाजातून उडी मारून फ्रेंच भूमीवर पोहोचण्याचा प्रयत्न केला; परंतु पुन्हा ब्रिटिशांच्या ताब्यात गेले. या घटनेमुळे सावरकरांचा प्रश्न आंतरराष्ट्रीय कायद्याच्या पातळीवरही चर्चिला गेला. त्यामुळे सावरकरांचा स्वातंत्र्यलढा केवळ भारत-ब्रिटन या संबंधांपुरता मर्यादित राहिला नाही; तो आंतरराष्ट्रीय राजनय आणि वसाहतवाद-विरोधी संघर्षाच्या संदर्भातही महत्त्वाचा ठरला.

सावरकरांना दोन जन्मठेपांची शिक्षा झाली. ही शिक्षा एकूण ५० वर्षांच्या कठोर कारावासासमान होती. त्यांना अंदमानातील सेल्युलर जेलमध्ये पाठवण्यात आले. काळ्या पाण्याची शिक्षा ही फक्त कैद नव्हती; ती शारीरिक, मानसिक आणि सामाजिकदृष्ट्या अत्यंत कठोर शिक्षा होती. सेल्युलर जेलमध्ये कैद्यांना कोठडीत ठेवणे, तेलघाणीचे काम, बेड्या, एकाकीपणा, पत्रव्यवहारावर मर्यादा आणि कठोर अनुशासन अशा परिस्थितीला सामोरे जावे लागत असे. सावरकरांच्या क्रांतिकारक प्रतिमेचा मोठा भाग या कारावासाशी जोडलेला आहे.

सावरकरांच्या दया अर्जाबाबत इतिहासात मोठा वाद आहे. काही समीक्षक त्यांना ब्रिटिशांशी तडजोड मानतात; तर समर्थकांच्या मते ते कैद्याचा कायदेशीर अधिकार, सुटकेची रणनीती किंवा पुढील कार्यासाठीचा प्रयत्न होता. उपलब्ध चर्चांमध्ये १९११ ते १९२० या काळात त्यांनी अनेक अर्ज केले, असा उल्लेख आढळतो. हा विषय ऐतिहासिकदृष्ट्या संवेदनशील आहे, म्हणून त्याचा वापर अंधनिंदा किंवा अंधसमर्थनासाठी न करता त्या काळातील कारावास, क्रांतिकारक रणनीती, ब्रिटिश धोरण आणि पुढील राजकीय बदल यांच्या संदर्भात करणे आवश्यक आहे. इतिहासातील मोठी व्यक्तिमत्त्वे एका घटनेत बंदिस्त करता येत नाहीत; त्यांच्या कृतींचे विश्लेषण काळ, परिस्थिती आणि उद्दिष्ट यांच्या संदर्भात करावे लागते.

१९२४ नंतर सावरकर रत्नागिरीत स्थानबद्ध राहिले. हा काळ त्यांच्या सामाजिक सुधारणांच्या कार्याचा महत्त्वाचा कालखंड आहे. त्यांनी अस्पृश्यता, जातिभेद, आंतरजातीय भोजनबंदी, मंदिरप्रवेशबंदी आणि सामाजिक विभाजन याविरुद्ध काम केले. रत्नागिरीतील पतितपावन मंदिर हे सर्व जातीजमातींसाठी खुले असावे या विचारातून उभे राहिलेले प्रतीकात्मक कार्य मानले जाते. सावरकर स्मारक-संबंधित स्रोतांमध्ये त्यांच्या रत्नागिरीतील कार्याचा उल्लेख अस्पृश्यता निर्मूलन, सामूहिक भोजन, शाळांतील जातीय भेदभावविरुद्ध प्रयत्न आणि सामाजिक एकात्मता अशा स्वरूपात आढळतो.

लेखक आणि वाचक चळवळ जपण्यासाठी विनामूल्य प्रकाशित केले जाणारे एकमेव मासिक “ज्ञानपर्वा”

सावरकरांचे सामाजिक सुधारक रूप अनेकदा त्यांच्या राजकीय विचारांच्या वादात झाकोळले जाते. त्यांनी धार्मिक कर्मकांड, अंधश्रद्धा आणि जातिभेद यांच्यावर टीका केली. ते स्वतःला तर्कवादी, विज्ञाननिष्ठ आणि सामाजिक पुनर्रचनेचा समर्थक मानत. त्यांच्या दृष्टीने समाजाची राजकीय शक्ती वाढवायची असेल तर समाजातील जातिभेद आणि अस्पृश्यता मोडावी लागेल. या अर्थाने त्यांचे सामाजिक कार्य महाराष्ट्राच्या प्रबोधनपरंपरेशी जोडलेले दिसते. महाराष्ट्रात फुले, शाहू, आंबेडकर, टिळक, आगरकर, गाडगेबाबा अशा विविध विचारधारांच्या सुधारकांची परंपरा आहे; सावरकर या परंपरेत वेगळ्या राजकीय चौकटीतून सामाजिक एकात्मतेचा आग्रह धरतात.

सावरकरांचे साहित्यिक योगदानही मोठे आहे. त्यांनी कविता, नाटके, ऐतिहासिक लेखन, आत्मचरित्रात्मक लेखन, भाषणे आणि राजकीय ग्रंथ लिहिले. “ने मजसी ने परत मातृभूमीला” ही कविता मराठी मनात खोलवर रुजलेली आहे. त्यांच्या साहित्याची भाषा ओजस्वी, प्रेरक, राष्ट्रवादी आणि आवाहनात्मक आहे. त्यांचे लेखन वाचताना भाषेतील तीव्रता, संघर्षाची ऊर्जा आणि राजकीय उद्दिष्ट स्पष्ट जाणवते. साहित्य त्यांच्या दृष्टीने सौंदर्याचा विषय असला तरी ते राष्ट्रजागृतीचे साधनही होते.

सावरकरांच्या विचारातील सर्वाधिक चर्चेत असलेला भाग म्हणजे “हिंदुत्व”. “Essentials of Hindutva” हा ग्रंथ १९२३ मध्ये प्रकाशित झाला. या ग्रंथात त्यांनी हिंदुत्वाची धार्मिक नव्हे, तर सांस्कृतिक-राष्ट्रीय ओळख म्हणून व्याख्या करण्याचा प्रयत्न केला. उपलब्ध स्रोतांनुसार हा ग्रंथ १९२३ मध्ये “A Maratha” या टोपणनावाने प्रकाशित झाला आणि पुढे हिंदुत्वाच्या राजकीय विचारसरणीचा महत्त्वाचा ग्रंथ ठरला.

हिंदुत्वावरील सावरकरांचे विचार आजही भारतीय राजकारणात मध्यवर्ती वादाचा विषय आहेत. समर्थकांच्या मते त्यांनी हिंदू समाजाला जातिभेदातून बाहेर काढून सांस्कृतिक एकात्मतेची राजकीय चौकट दिली. टीकाकारांच्या मते त्यांच्या विचारांमुळे भारतीय राष्ट्रवादाचा बहुधर्मी आणि बहुसांस्कृतिक स्वभाव संकुचित होण्याचा धोका निर्माण होतो. आंतरराष्ट्रीय माध्यमांतही सावरकरांच्या हिंदुत्व विचारांचा आधुनिक हिंदू राष्ट्रवादी राजकारणाशी संबंध जोडून अभ्यास केला जातो. उदाहरणार्थ, काही विश्लेषणांमध्ये १९२३ च्या हिंदुत्व ग्रंथाला आधुनिक हिंदू राष्ट्रवादाच्या वैचारिक पायाशी जोडले जाते.

याठिकाणी एक संतुलित ऐतिहासिक भूमिका आवश्यक आहे. सावरकरांचे हिंदुत्व समजून घेताना ते त्यांच्या काळातील वसाहतवाद, सामुदायिक प्रतिनिधित्व, मुस्लिम लीगचे राजकारण, ब्रिटिशांची विभागणीची नीती, जातिभेदग्रस्त हिंदू समाज आणि राष्ट्रनिर्मितीच्या प्रश्नांच्या पार्श्वभूमीवर पाहावे लागते. त्याच वेळी आजच्या संविधानिक भारतात नागरिकत्व धर्माधारित नसून समान अधिकार, धर्मस्वातंत्र्य, लोकशाही, बहुसांस्कृतिकता आणि संविधानिक मूल्यांवर आधारित आहे. म्हणून सावरकरांचा अभ्यास करताना इतिहासातील त्यांची भूमिका आणि आजच्या लोकशाहीचे मूल्य यांमध्ये विचारपूर्वक संवाद घडवणे आवश्यक आहे.

सावरकरांचा महाराष्ट्राशी असलेला संबंध अत्यंत खोल आहे. त्यांचा जन्म नाशिक जिल्ह्यातील भगूर येथे झाला; त्यांचे बालपण, शिक्षण, क्रांतीची प्रेरणा आणि प्रारंभीची संघटना महाराष्ट्रातच घडली. नाशिकचा

लेखक आणि वाचक चळवळ जपण्यासाठी विनामूल्य प्रकाशित केले जाणारे एकमेव मासिक “ज्ञानपर्वा”

जॅक्सन वधप्रकरण, अभिनव भारत, पुणे-मुंबईतील राष्ट्रवादी वातावरण, टिळकांचा प्रभाव, रत्नागिरीतील स्थानबद्धता आणि सामाजिक सुधारणा हे सर्व महाराष्ट्राच्या इतिहासाशी जोडलेले आहे. महाराष्ट्राच्या राजकीय संस्कृतीत सावरकरांचे स्थान अनेक स्तरांवर आहे—क्रांतिकारक, कवी, विचारवंत, सामाजिक सुधारक, हिंदुत्ववादी राजकीय तत्त्वज्ञ आणि विवादग्रस्त व्यक्तिमत्त्व.

भारतीय पातळीवर सावरकरांचे योगदान स्वातंत्र्यलढ्याच्या एका विशिष्ट प्रवाहाचे प्रतिनिधित्व करते. भारतीय स्वातंत्र्यलढा केवळ अहिंसात्मक चळवळीचा इतिहास नाही; तो क्रांतिकारक, समाजसुधारक, शेतकरी, कामगार, आदिवासी, विद्यार्थी, स्त्रीकार्यकर्त्या, पत्रकार, साहित्यिक आणि राजकीय संघटनांचा बहुविध इतिहास आहे. सावरकर या बहुविध इतिहासातील क्रांतिकारक राष्ट्रवादाचे महत्त्वाचे प्रतिनिधी आहेत. त्यांची भूमिका गांधीवादी अहिंसेपेक्षा वेगळी, नेहरूवादी उदारमतवादापेक्षा वेगळी आणि आंबेडकरी सामाजिक न्यायाच्या चौकटीपेक्षा वेगळी आहे; पण भारतीय इतिहास समजायचा असेल तर या सर्व प्रवाहांचा तुलनात्मक अभ्यास करणे आवश्यक आहे.

आंतरराष्ट्रीय संदर्भात सावरकरांचे महत्त्व ब्रिटनमधील इंडिया हाऊस, युरोपीय क्रांतिकारक साहित्याचा अभ्यास, १८५७ च्या इतिहासाची जागतिक पातळीवर मांडणी, मार्सेल प्रकरण आणि वसाहतवाद-विरोधी संघर्षाच्या व्यापक संदर्भात दिसते. विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीला आयर्लंड, रशिया, इजिप्त, इटली आणि इतर देशांतील राष्ट्रवादी किंवा क्रांतिकारक चळवळींचा अभ्यास भारतीय तरुण करत होते. सावरकर या जागतिक प्रतिकारविचारांच्या वातावरणात घडले.

सावरकरांचे विचार आजच्या काळात का महत्त्वाचे आहेत, हा प्रश्न गंभीर आहे. पहिली गरज म्हणजे इतिहासाकडे संतुलितपणे पाहण्याची. सावरकरांना केवळ देवत्व देणे किंवा पूर्णतः नाकारणे, या दोन्ही गोष्टी इतिहासाचा अन्याय करतात. त्यांच्या धैर्याचा, साहित्याचा, कारावासाचा, सामाजिक सुधारक कार्याचा गौरव करावा; पण त्यांच्या राजकीय विचारांवरील टीका, हिंदुत्वाच्या व्याख्येवरील मतभेद, दया अर्जांचा प्रश्न आणि गांधीहत्येनंतरच्या सार्वजनिक वादांचाही अभ्यास करावा. परिपक्व समाज इतिहासातील गुंतागुंत स्वीकारतो.

दुसरी गरज म्हणजे सामाजिक सुधारणा. सावरकरांनी जातिभेद आणि अस्पृश्यतेविरुद्ध घेतलेली भूमिका आजही महत्त्वाची आहे. भारताने संविधानिकदृष्ट्या अस्पृश्यता नाकारली असली तरी सामाजिक पातळीवर जातीय विषमता अनेक ठिकाणी अस्तित्वात आहे. सावरकरांचे सामाजिक सुधारक कार्य आपल्याला आठवण करून देते की राष्ट्रवाद जर सामाजिक समतेशी जोडला नाही, तर तो अपूर्ण राहतो.

तिसरी गरज म्हणजे विज्ञाननिष्ठा आणि तर्कशीलता. सावरकरांनी अंधश्रद्धेविरुद्ध, निष्क्रिय कर्मकांडाविरुद्ध आणि रूढीवादाविरुद्ध भूमिका घेतली. आजच्या काळात डिजिटल अफवा, छद्मविज्ञान, अंधश्रद्धा आणि भावनिक ध्रुवीकरण वाढत असताना विज्ञाननिष्ठ नागरिकत्वाची गरज अधिक आहे. सावरकरांचा हा पैलू युवकांसाठी महत्त्वाचा ठरू शकतो.

चौथी गरज म्हणजे राष्ट्रप्रेमाचा विचारपूर्वक अर्थ. सावरकरांचे राष्ट्रप्रेम तीव्र होते; परंतु आजच्या लोकशाही भारतात राष्ट्रप्रेम संविधान, समान नागरिकत्व, विविधतेचा सन्मान, सामाजिक न्याय, स्त्रीसमानता,

लेखक आणि वाचक चळवळ जपण्यासाठी विनामूल्य प्रकाशित केले जाणारे एकमेव मासिक “ज्ञानपर्वा”

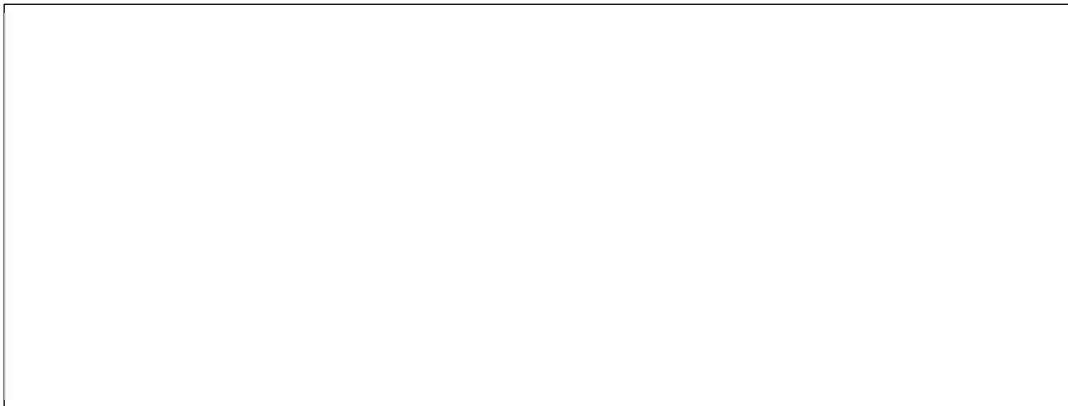
वैज्ञानिक प्रगती आणि राष्ट्रीय एकात्मता यांशी जोडलेले असले पाहिजे. राष्ट्रप्रेम जर केवळ घोषणांमध्ये राहिले आणि समाजातील विषमता, बेरोजगारी, शिक्षण, आरोग्य, पर्यावरण आणि न्याय यांच्या प्रश्नांकडे दुर्लक्ष झाले, तर ते अपूर्ण ठरते.

भविष्यातील भारतासाठी सावरकरांचा अभ्यास मूल्यनिष्ठ आणि चिकित्सक पद्धतीने व्हावा. विद्यार्थ्यांनी त्यांचे जीवन वाचताना केवळ परीक्षा किंवा घोषवाक्यापुरते न थांबता, त्या काळातील ब्रिटिश सत्तेची रचना, क्रांतिकारक चळवळींची मर्यादा, सामाजिक सुधारणांचे महत्त्व, राजकीय विचारातील मतभेद आणि संविधानिक भारताची आजची चौकट यांचा अभ्यास केला पाहिजे. सावरकरांचे जीवन हे धैर्य, बौद्धिक तीव्रता, संघटनशक्ती आणि सामाजिक प्रश्नांची जाणीव देणारे आहे; त्याच वेळी ते इतिहासातील विचारभेद आणि वाद कसे समजून घ्यावेत, हेही शिकवते.

स्वातंत्र्यवीर सावरकर जयंती साजरी करताना त्यांचे स्मरण केवळ प्रतिमापूजन म्हणून न करता इतिहाससंवादी अभ्यास म्हणून करणे आवश्यक आहे. भगूरच्या तरुणापासून लंडनच्या क्रांतिकारकापर्यंत, सेल्युलर जेलच्या कैद्यापासून रत्नागिरीतील समाजसुधारकापर्यंत, कवीपासून राजकीय विचारवंतापर्यंत आणि भारतीय इतिहासातील वादग्रस्त पण प्रभावी व्यक्तिमत्त्वापर्यंत सावरकरांचा प्रवास अत्यंत व्यापक आहे.

सावरकरांचे मोठेपण त्यांच्या सर्व विचारांशी पूर्ण सहमती असण्यात नाही; तर त्यांनी भारतीय समाजाला विचार करायला भाग पाडले यात आहे. त्यांनी इतिहासाची वेगळी व्याख्या केली, स्वातंत्र्यासाठी कठोर संघर्षाचा मार्ग स्वीकारला, समाजातील जातिभेदावर प्रहार केला, साहित्याला राष्ट्रजागृतीचे शस्त्र बनवले आणि भारतीय राजकारणात दीर्घकाळ प्रभाव टाकणारी वैचारिक चौकट मांडली. त्यांच्या जीवनातील वादही अभ्यासण्यासारखे आहेत, कारण इतिहासातील वाद समाजाला अधिक परिपक्व बनवतात.

म्हणून स्वातंत्र्यवीर सावरकर जयंतीचा खरा संदेश असा आहे की इतिहासाचा गौरव करावा, पण इतिहासाला प्रश्नही विचारावेत; स्वातंत्र्यसैनिकांचा सन्मान करावा, पण लोकशाही मूल्य विसरू नयेत; राष्ट्रीय अभिमान बाळगावा, पण सामाजिक समता आणि संविधानिकता केंद्रस्थानी ठेवावी. सावरकरांचे जीवन भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्याच्या एका महत्त्वपूर्ण प्रवाहाचे दर्शन घडवते. त्यातून धैर्य, लेखणीची ताकद, संघटनशक्ती, सामाजिक सुधारणा आणि विचारांच्या परिणामकारकतेचा धडा मिळतो. भविष्यातील भारताला अशाच चिकित्सक, धैर्यवान, विज्ञाननिष्ठ, सामाजिकदृष्ट्या जबाबदार आणि मूल्याधिष्ठित नागरिकांची गरज आहे.

पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर : लोककल्याणकारी आदर्श राज्यकर्त्या

(विजया गजानन शेंडगे, नाशिक)

पुण्यश्लोक राजमाता लोकमाता अहिल्यादेवी होळकर या भारतीय इतिहासातील अशा थोर स्त्रीनेत्या आहेत की ज्यांचे जीवन केवळ राजसत्तेचा इतिहास नाही, तर न्यायनिष्ठ प्रशासन, लोककल्याण, धर्म-संस्कृतीचे संवर्धन, स्त्रीशक्ती, साधेपणा, आध्यात्मिकता आणि प्रजेसाठी जगणाऱ्या राज्यकर्त्यांचा आदर्श आहे. भारतीय इतिहासात अनेक राजे, सेनानी, साम्राज्यनिर्माते आणि योद्धे झाले; परंतु अहिल्यादेवींचे वैशिष्ट्य असे की त्यांनी सत्ता वैभवासाठी वापरली नाही, तर लोकांच्या जीवनात स्थैर्य, धर्माधार, न्याय, सुरक्षितता आणि विकास निर्माण करण्यासाठी वापरली.

अहिल्यादेवींचा जन्म ३१ मे १७२५ रोजी आजच्या महाराष्ट्रातील अहिल्यानगर जिल्ह्यातील चौंडी येथे झाला. त्या माणकोजी शिंदे यांच्या कन्या होत्या. साध्या ग्रामीण वातावरणात जन्मलेल्या या कन्येने पुढे मालव्याच्या राज्यकारभाराला सुवर्णकाळ दिला, हे भारतीय इतिहासातील विलक्षण उदाहरण आहे. ब्रिटानिकाच्या नोंदीनुसार त्या १७६७ ते १७९५ या काळात मराठा संघराज्यातील मालवा प्रदेशाच्या राज्यकर्त्या होत्या आणि होळकर घराण्याचा तो उत्कर्षकाळ मानला जातो. त्यांना “पुण्यश्लोक” म्हणून ओळखले जाते.

अहिल्यादेवींच्या जीवनात महाराष्ट्राचा दुवा अत्यंत मूलभूत आहे. त्यांचा जन्म महाराष्ट्रात झाला; होळकर घराणे मराठा सामर्थ्याच्या उदयाशी जोडलेले होते; आणि पेशवाईच्या काळातील मराठा संघराज्याच्या राजकीय रचनेत होळकरांची भूमिका महत्त्वाची होती. होळकर घराण्याचे संस्थापक मल्हारराव होळकर हे मराठा साम्राज्यातील महत्त्वाचे सेनानी होते. ब्रिटानिकानुसार १७२४ मध्ये पेशवा बाजीराव प्रथम यांनी मल्हाररावांना ५०० घोडदळाचे नेतृत्व दिले आणि पुढे ते मालव्याचे प्रमुख मराठा सेनापती व प्रत्यक्ष राज्यकर्ते बनले. या मराठा राजकीय विश्वातूनच अहिल्यादेवींचे नेतृत्व घडले.

अहिल्यादेवींचे वैयक्तिक आयुष्य दुःखांनी व्यापलेले होते. त्यांचा विवाह खंडेराव होळकर यांच्याशी झाला. खंडेरावांचा मृत्यू युद्धात झाला. पुढे सासरे मल्हारराव होळकर यांचे निधन झाले. पुत्र मालेराव यांचाही मृत्यू झाला. या वैयक्तिक आघातांनी कोणताही सामान्य मनुष्य कोसळला असता; पण अहिल्यादेवींनी दुःखाला वैयक्तिक शोकात अडकू दिले नाही. त्यांनी त्याला प्रजेसाठीच्या कर्तव्यभावनेत रूपांतरित केले. हीच त्यांची खरी महानता आहे. त्यांच्या नेतृत्वात मातृत्व, कर्तव्य, अध्यात्म आणि प्रशासन यांचे अपूर्व मिश्रण होते.

अहिल्यादेवींनी महेश्वरला आपले प्रमुख केंद्र बनवले. नर्मदेच्या तीरावरचे महेश्वर हे त्यांच्या राज्यकारभाराचे, सांस्कृतिक आश्रयाचे आणि लोककल्याणाचे केंद्र झाले. त्यांनी राजवाड्याचे वैभव वाढवण्यापेक्षा घाट, धर्मशाळा, मंदिरे, रस्ते, जलव्यवस्था, यात्रेकरू सुविधा आणि लोकजीवनाशी संबंधित पायाभूत कामांना महत्त्व दिले. त्यामुळे त्यांचे राज्यकारभाराचे मॉडेल “लोककेंद्रित राजसत्ता” असे म्हणता येईल.

त्यांच्या प्रशासनाचे सर्वात मोठे वैशिष्ट्य म्हणजे न्यायप्रियता. अहिल्यादेवी दरबारात लोकांचे म्हणणे ऐकत असत, अशी परंपरा सांगितली जाते. त्या राज्यकर्त्या असूनही राजकीय अहंकारापेक्षा प्रजेच्या दुःखाशी जोडलेल्या होत्या. शासन हे लोकांपासून दूर असलेली सत्ता नसून लोकांचे रक्षण करणारी व्यवस्था आहे, ही

लेखक आणि वाचक चळवळ जपण्यासाठी विनामूल्य प्रकाशित केले जाणारे एकमेव मासिक “ज्ञानपर्वा”

त्यांची धारणा होती. आजच्या लोकशाही प्रशासनासाठीही हा धडा महत्त्वाचा आहे. सरकार मोठे असले तरी नागरिकांचा आवाज ऐकला गेला नाही, तर शासन मानवी राहत नाही.

अहिल्यादेवींच्या राज्यकारभारात कृषी, व्यापार, सुरक्षा आणि धार्मिक-सांस्कृतिक जीवन यांचा समतोल दिसतो. मालवा हा व्यापारी दृष्ट्या महत्त्वाचा प्रदेश होता. राजकीय अस्थिरतेच्या काळात व्यापारमार्ग सुरक्षित ठेवणे, महसूलव्यवस्था स्थिर ठेवणे, शेतकरी आणि व्यापाऱ्यांना संरक्षण देणे, लुटारू शक्तींना नियंत्रणात ठेवणे आणि धार्मिक यात्रांना सुविधा देणे हे प्रशासनाचे महत्त्वाचे कार्य होते. अहिल्यादेवींनी या सर्व घटकांचा विचार केला. त्यामुळे त्यांचे राज्य प्रजेच्या दृष्टीने स्थैर्याचे प्रतीक ठरले.

अहिल्यादेवींचे नाव भारतातील मंदिर, घाट, धर्मशाळा आणि तीर्थक्षेत्रांच्या पुनरुज्जीवनाशी विशेषतः जोडले जाते. काशी विश्वनाथ मंदिराच्या पुनर्निर्माणाचा उल्लेख त्यांच्या कार्यातील सर्वोच्च उदाहरण म्हणून केला जातो. ब्रिटानिकाच्या काशी विश्वनाथ मंदिरावरील लेखानुसार वर्तमान मंदिररचना अठराव्या शतकात होळकर घराण्यातील अहिल्याबाईंनी बांधल्याचे मानले जाते. या कार्याचा अर्थ केवळ धार्मिक बांधकामात नाही; तो सांस्कृतिक स्मृती पुनर्स्थापित करण्याच्या प्रयत्नात आहे.

अहिल्यादेवींचे बांधकाम कार्य काशीपुरते मर्यादित नव्हते. त्यांनी उत्तर ते दक्षिण आणि पूर्व ते पश्चिम भारतातील अनेक तीर्थक्षेत्रांवर घाट, मंदिरे, धर्मशाळा आणि यात्रेकरूंसाठी सुविधा निर्माण केल्या, असे विविध ऐतिहासिक परंपरांमध्ये नमूद होते. सोमनाथ, गया, द्वारका, उज्जैन, नाशिक, त्र्यंबकेश्वर, रामेश्वर, बद्रीनाथ, केदारनाथ, मथुरा, अयोध्या, काशी अशा ठिकाणी त्यांच्या दानकार्याशी संबंधित स्मृती आढळतात. या कार्यातून एक मोठी गोष्ट स्पष्ट होते—अहिल्यादेवींच्या दृष्टीने भारत हा केवळ राजकीय प्रदेश नव्हता; तो सांस्कृतिक आणि आध्यात्मिक मार्गांनी जोडलेला एक विस्तृत सभ्यतासमूह होता.

त्यांच्या दानधर्माचा अभ्यास करताना एक महत्त्वाची गोष्ट लक्षात घ्यावी लागते. दानधर्म म्हणजे केवळ धार्मिक पुण्य मिळवण्याचा उपक्रम नव्हता. त्या काळात धर्मशाळा म्हणजे यात्रेकरूंचे निवासस्थान, घाट म्हणजे पाणी आणि स्नानाची सुरक्षित सुविधा, विहिरी आणि कुंड म्हणजे जलव्यवस्था, मंदिर म्हणजे सामाजिक-सांस्कृतिक केंद्र, आणि रस्ते म्हणजे व्यापार व प्रवासाची पायाभरणी. त्यामुळे अहिल्यादेवींचे धार्मिक कार्य प्रत्यक्षात सामाजिक पायाभूत सुविधांचेही कार्य होते.

महेश्वरच्या वस्त्रोद्योगाशीही अहिल्यादेवींचे नाव जोडले जाते. महेश्वरी साड्यांची परंपरा त्यांच्या आश्रयाने बळकट झाली, असे मानले जाते. राज्यकर्त्यांने स्थानिक कौशल्य, हस्तकला आणि रोजगार यांना प्रोत्साहन दिल्यास अर्थव्यवस्था सांस्कृतिक ओळखीसह विकसित होते, याचे हे उदाहरण आहे. आजच्या “स्थानिक ते जागतिक” या विकासदृष्टीत अहिल्यादेवींची प्रेरणा महत्त्वाची ठरते. स्थानिक उत्पादन, महिलांचा सहभाग, कौशल्यधारित उद्योग आणि सांस्कृतिक अर्थव्यवस्था यांची सांगड त्यांनी त्या काळात घातली.

अहिल्यादेवींच्या शासनाचा स्त्रीनेतृत्वाच्या संदर्भात विचार केला, तर त्यांचे स्थान भारतीय इतिहासात अत्यंत उंच आहे. अठराव्या शतकात, पितृसत्ताक सामाजिक रचनेत, युद्ध आणि साम्राज्य संघर्षांच्या काळात एका स्त्रीने राज्यकारभार स्वीकारणे आणि तो न्याय, शिस्त, लोककल्याण व धर्मसंवर्धनाच्या आधारावर यशस्वी

लेखक आणि वाचक चळवळ जपण्यासाठी विनामूल्य प्रकाशित केले जाणारे एकमेव मासिक “ज्ञानपर्वा”

करणे ही विलक्षण घटना आहे. ब्रिटानिका त्यांना त्या काळातील भारतीय राजकारणात नेतृत्व करणाऱ्या काही स्त्रियांपैकी एक म्हणते.

त्यांचे स्त्रीनेतृत्व भावनिक किंवा प्रतीकात्मक नव्हते; ते व्यवहारकुशल होते. त्यांनी प्रशासन केले, सैनिकी व्यवस्था सांभाळली, आर्थिक निर्णय घेतले, दानधर्म केला, बांधकामे केली, न्याय दिला आणि राज्याचे रक्षण केले. यामुळे “स्त्री नेतृत्व करू शकत नाही” हा सामाजिक गैरसमज त्यांच्या जीवनाचे खोटा ठरवला. आजच्या काळात महिलांच्या राजकीय प्रतिनिधित्व, स्थानिक स्वराज्य संस्था, प्रशासन, संरक्षण, उद्योग, शिक्षण आणि सामाजिक नेतृत्व याबाबत चर्चा होत असताना अहिल्यादेवींचे उदाहरण प्रेरणादायी आहे.

त्यांच्या नेतृत्वाचा आणखी एक पैलू म्हणजे साधेपणा. अनेक राज्यकर्त्यांनी वैभव, महाल, विलास आणि सत्तेचे प्रदर्शन यांत इतिहासात स्थान मिळवले; पण अहिल्यादेवींनी साधेपणा, धार्मिकता आणि प्रजेसाठी खर्च यांत महानता मिळवली. राज्याची संपत्ती ही राजघराण्याच्या उपभोगासाठी नसून लोककल्याणासाठी असावी, हा त्यांचा संदेश आजही अत्यंत महत्त्वाचा आहे. आधुनिक राज्यव्यवस्थेत सार्वजनिक निधीचा पारदर्शक, न्याय्य आणि लोकहितकारी वापर हीच लोकशाहीची कसोटी आहे.

महाराष्ट्राशी त्यांच्या कार्याचा दुवा केवळ जन्मभूमीपुरता मर्यादित नाही. अहिल्यादेवींच्या स्मृती महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक आणि सामाजिक जीवनात आजही जिवंत आहेत. चौडी हे त्यांचे जन्मस्थान म्हणून महत्त्वाचे आहे. २०२५ मध्ये त्यांच्या जन्मत्रिशताब्दीच्या निमित्ताने विविध कार्यक्रम झाले. अलीकडे महाराष्ट्रात “गोदा-नर्मदा पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर जल यात्रा २०२६” सुरू करण्यात आल्याची बातमी प्रसिद्ध झाली. या यात्रेत अहिल्यादेवींच्या जलसंवर्धन आणि लोककल्याणाच्या वारशाशी आजच्या दुष्काळमुक्त महाराष्ट्राच्या संकल्पनेची सांगड घालण्यात आली; त्यात २२३ सिंचन प्रकल्पांद्वारे ३२ लाख हेक्टर क्षेत्र सिंचनाखाली आणण्याचा उल्लेखही करण्यात आला.

ही आधुनिक सांगड महत्त्वाची आहे. अहिल्यादेवींच्या काळातील घाट, विहिरी, जलरचना आणि यात्रेकरू सुविधा त्या काळातील लोककल्याण होते; आजच्या काळात त्याच विचाराचे रूप जलव्यवस्थापन, नदी संवर्धन, दुष्काळ निवारण, सिंचन, पिण्याचे पाणी, भूजल पुनर्भरण आणि जलसाक्षरता असे झाले आहे. म्हणून अहिल्यादेवींचा वारसा केवळ भूतकाळाचा गौरव नाही; तो आजच्या विकासनीतीसाठी मार्गदर्शक आहे.

देशाच्या पातळीवर अहिल्यादेवींचे कार्य भारतीय सांस्कृतिक एकात्मतेचे उदाहरण आहे. त्या मालव्याच्या राज्यकर्त्या होत्या; जन्म महाराष्ट्रात झाला; राजधानी महेश्वर-मालवा येथे होती; पण त्यांचे दानकार्य काशीपासून सोमनाथ, रामेश्वरपासून बद्रीनाथ, नाशिकपासून गया अशा सर्व दिशांना दिसते. ही भारताची सांस्कृतिक परिक्रमा आहे. त्या काळात रेल्वे नव्हती, आधुनिक संप्रेषण नव्हते, पण तीर्थक्षेत्रे, व्यापारी मार्ग, धर्मशाळा आणि संस्कृती यांच्या साहाय्याने भारत जोडलेला होता. अहिल्यादेवींनी त्या जोडणीला पायाभूत आधार दिला.

अहिल्यादेवींच्या कार्यात धर्म आणि लोककल्याण यांचा समन्वय दिसतो. त्यांनी धार्मिक बांधकामे केली म्हणून त्यांना फक्त धार्मिक राज्यकर्ती म्हणणे अपुरे आहे; त्यांनी धर्माला लोकसेवेशी जोडले. यात्रेकरूंचे रक्षण,

लेखक आणि वाचक चळवळ जपण्यासाठी विनामूल्य प्रकाशित केले जाणारे एकमेव मासिक “ज्ञानपर्वा”

निवास, पाणी, स्वच्छता, घाट, मंदिर आणि धर्मशाळा ही सर्व सार्वजनिक सुविधा होती. आजच्या भाषेत बोलायचे तर त्या “सांस्कृतिक पायाभूत सुविधा” निर्माण करत होत्या. या दृष्टीने त्यांचे कार्य आधुनिक सांस्कृतिक धोरण, पर्यटन विकास आणि वारसा संवर्धनासाठी आदर्श ठरते.

अहिल्यादेवींच्या कार्याचा आंतरराष्ट्रीय संदर्भही विचार करण्यासारखा आहे. जगभरात सांस्कृतिक वारसा, धार्मिक पर्यटन, ऐतिहासिक स्मारकांचे संवर्धन आणि समुदायाधारित विकास यांना महत्त्व दिले जाते. अहिल्यादेवींच्या बांधकामांनी भारतीय तीर्थक्षेत्रांना केवळ धार्मिक नव्हे, तर सांस्कृतिक आणि आर्थिक स्थैर्य दिले. आज वारसा पर्यटन, सांस्कृतिक अर्थव्यवस्था आणि स्थानिक रोजगार या संकल्पना जागतिक पातळीवर चर्चितल्या जातात; अहिल्यादेवींचे कार्य या संकल्पनांचे पूर्वरूप म्हणून अभ्यासता येते.

त्यांच्या शासनात सैनिकी दक्षताही होती. अहिल्यादेवी पूर्णपणे निष्क्रिय धार्मिक शासक नव्हत्या. मराठा संघराज्याच्या अस्थिर राजकीय काळात राज्य टिकवण्यासाठी सैनिकी तयारी, मुत्सद्देगिरी, आर्थिक शिस्त आणि प्रशासनिक नियंत्रण आवश्यक होते. त्या स्वतः राज्यकारभारात जागरूक होत्या आणि तुकोजीराव होळकर यांसारख्या सहकाऱ्यांच्या मदतीने सैनिकी व प्रशासकीय संतुलन राखत होत्या. त्यामुळे त्यांचे नेतृत्व मृदू हृदय आणि कठोर निर्णयक्षमता या दोन्हींचे मिश्रण होते.

अहिल्यादेवींचे मूल्यांकन करताना काही ऐतिहासिक मर्यादाही ओळखाव्या लागतात. उपलब्ध लोकपरंपरा, चरित्रात्मक साहित्य आणि गौरवकथांमध्ये त्यांच्या कार्याचा मोठा विस्तार सांगितला जातो; परंतु प्रत्येक बांधकाम, प्रत्येक दान आणि प्रत्येक घटनेबाबत शास्त्रीय दस्तऐवजी तपास आवश्यक असतो. इतिहासाचा अभ्यास करताना श्रद्धा आणि पुरावा यांचा समतोल राखणे महत्त्वाचे आहे. तरीही हे निर्विवाद आहे की अहिल्यादेवींची प्रतिमा भारतीय लोकस्मृतीत न्यायप्रिय, दानशूर, धर्मसंवर्धक आणि लोकमाता अशी दृढ झाली आहे.

अहिल्यादेवींच्या जयंतीचा आजच्या महाराष्ट्रासाठी विशेष अर्थ आहे. महाराष्ट्राने फुले, शाहू, आंबेडकर, शिवाजी महाराज, सावित्रीबाई फुले, रमाबाई, ताराबाई, जिजाऊ, अहिल्यादेवी अशा अनेक प्रबोधनशील आणि नेतृत्वदायी व्यक्तिमत्त्वांचा वारसा जपला आहे. या परंपरेत अहिल्यादेवींचे स्थान स्त्रीशक्ती, लोककल्याण आणि न्यायनिष्ठ प्रशासनाचे आहे. त्यांच्या जन्मभूमी महाराष्ट्राने जर त्यांच्या वारशाचा खरा सन्मान करायचा असेल, तर ग्रामीण महिलांचे नेतृत्व, जलव्यवस्थापन, सांस्कृतिक वारसा संवर्धन, स्थानिक उद्योग, हस्तकला आणि लोकाभिमुख शासन यांना प्रत्यक्ष प्राधान्य दिले पाहिजे.

विद्यार्थ्यांसाठी अहिल्यादेवींचे जीवन अत्यंत प्रेरणादायी आहे. साध्या गावातील मुलगी परिस्थिती, दुःख, सामाजिक बंधने आणि राजकीय आव्हाने ओलांडून न्यायप्रिय राज्यकर्ती बनू शकते, हा संदेश विद्यार्थ्यांना आत्मविश्वास देतो. मुलींना नेतृत्वाची प्रेरणा मिळते आणि मुलांना स्त्रीनेतृत्वाचा सन्मान शिकायला मिळतो. शिक्षणात अहिल्यादेवींना केवळ दोन ओळींच्या चरित्रात मर्यादित न ठेवता त्यांच्या प्रशासनाचा, दानकार्याचा, जलदृष्टीचा, सांस्कृतिक वारशाचा आणि स्त्रीनेतृत्वाचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे.

लेखक आणि वाचक चळवळ जपण्यासाठी विनामूल्य प्रकाशित केले जाणारे एकमेव मासिक “ज्ञानपर्वा”

भविष्यातील भारतासाठी अहिल्यादेवींच्या विचारांची गरज अधिक आहे. आज विकास अनेकदा केवळ मोठ्या प्रकल्पांमध्ये, आकडेवारीत आणि शहरी विस्तारात मोजला जातो. अहिल्यादेवींचा विकासदृष्टिकोन लोकांच्या दैनंदिन गरजांवर आधारित होता—पाणी, प्रवास, निवास, सुरक्षितता, उपासना, व्यापार, न्याय आणि स्वाभिमान. आधुनिक राज्यानेही विकासाचा केंद्रबिंदू सामान्य नागरिक ठेवला पाहिजे. मोठ्या अर्थव्यवस्थेपेक्षा लोकांच्या जीवनगुणवत्तेला महत्त्व दिले, तरच विकास मानवी ठरतो.

महिलांच्या भविष्यातील नेतृत्वासाठी अहिल्यादेवींची प्रतिमा अत्यंत महत्त्वाची आहे. आज महिलांना राजकारण, प्रशासन, सैन्य, न्यायव्यवस्था, उद्योग, विज्ञान, शिक्षण आणि सामाजिक क्षेत्रात पुढे जाण्याची संधी मिळत आहे; तरीही सामाजिक पूर्वाग्रह पूर्णपणे गेलेले नाहीत. अहिल्यादेवींनी अठराव्या शतकात जे साध्य केले, ते आजच्या समाजाला अधिक मोठी जबाबदारी देते—प्रत्येक मुलीला शिक्षण, सुरक्षितता, नेतृत्वाची संधी आणि निर्णयप्रक्रियेत स्थान मिळाले पाहिजे.

पर्यावरण आणि जलव्यवस्थापनाच्या संदर्भातही अहिल्यादेवींचा वारसा महत्त्वाचा आहे. नदीकाठचे घाट, जलरचना आणि यात्रेकरूंसाठी व्यवस्था हे त्या काळातील पर्यावरणाशी जुळवून घेणारे नियोजन होते. आज नद्या प्रदूषित होत आहेत, भूजल कमी होत आहे, दुष्काळ आणि पूर दोन्ही वाढत आहेत. अशा वेळी नदीला केवळ पाण्याचा स्रोत न मानता सांस्कृतिक, पर्यावरणीय आणि जीवनदायी घटक म्हणून पाहण्याची गरज आहे. अहिल्यादेवींच्या कार्यातून ही एकात्म दृष्टी मिळते.

अहिल्यादेवींचा वारसा राजकारणासाठीही मार्गदर्शक आहे. सत्ता मिळवणे आणि सत्ता लोकांसाठी वापरणे यात फरक आहे. त्यांच्या जीवनातून दिसते की शासकांचे मोठेपण राजवाड्याच्या वैभवात नसते; ते न्यायात, सार्वजनिक कार्यात, साधेपणात आणि प्रजेच्या विश्वासात असते. आजच्या लोकशाही नेत्यांनी त्यांच्या कार्यातून पारदर्शकता, जबाबदारी, लोकसंपर्क आणि सांस्कृतिक संवेदनशीलता शिकली पाहिजे.

अहिल्यादेवी होळकर या भारतीय इतिहासातील “लोकमाता” म्हणून ओळखल्या जातात, कारण त्यांनी प्रजेला मुलांप्रमाणे मानले. “राजमाता” म्हणून त्या राज्याची जबाबदारी सांभाळतात, “पुण्यश्लोक” म्हणून त्या धर्म-सेवेचा आदर्श निर्माण करतात आणि “लोकमाता” म्हणून त्या लोककल्याणाची सजीव प्रतिमा बनतात. त्यांच्या जीवनात शक्ती आहे, पण ती दडपशाहीची नाही; धर्म आहे, पण तो लोकसेवेपासून वेगळा नाही; सत्ता आहे, पण ती वैभवासाठी नाही; मातृत्व आहे, पण ते केवळ भावनिक नाही, तर शासनक्षम आहे.

म्हणून अहिल्यादेवींची जयंती साजरी करणे म्हणजे केवळ त्यांच्या प्रतिमेला पुष्पहार अर्पण करणे नव्हे. त्यांच्या वारशाचा अर्थ समजून घेणे आवश्यक आहे. त्यांनी दाखवले की स्त्री नेतृत्व सक्षम असते, धर्म लोककल्याणाशी जोडला जाऊ शकतो, राज्यकारभार न्यायावर उभा राहू शकतो, सांस्कृतिक वारसा राष्ट्राला जोडू शकतो, आणि सार्वजनिक संपत्तीचा उपयोग समाजाच्या दीर्घकालीन हितासाठी होऊ शकतो.

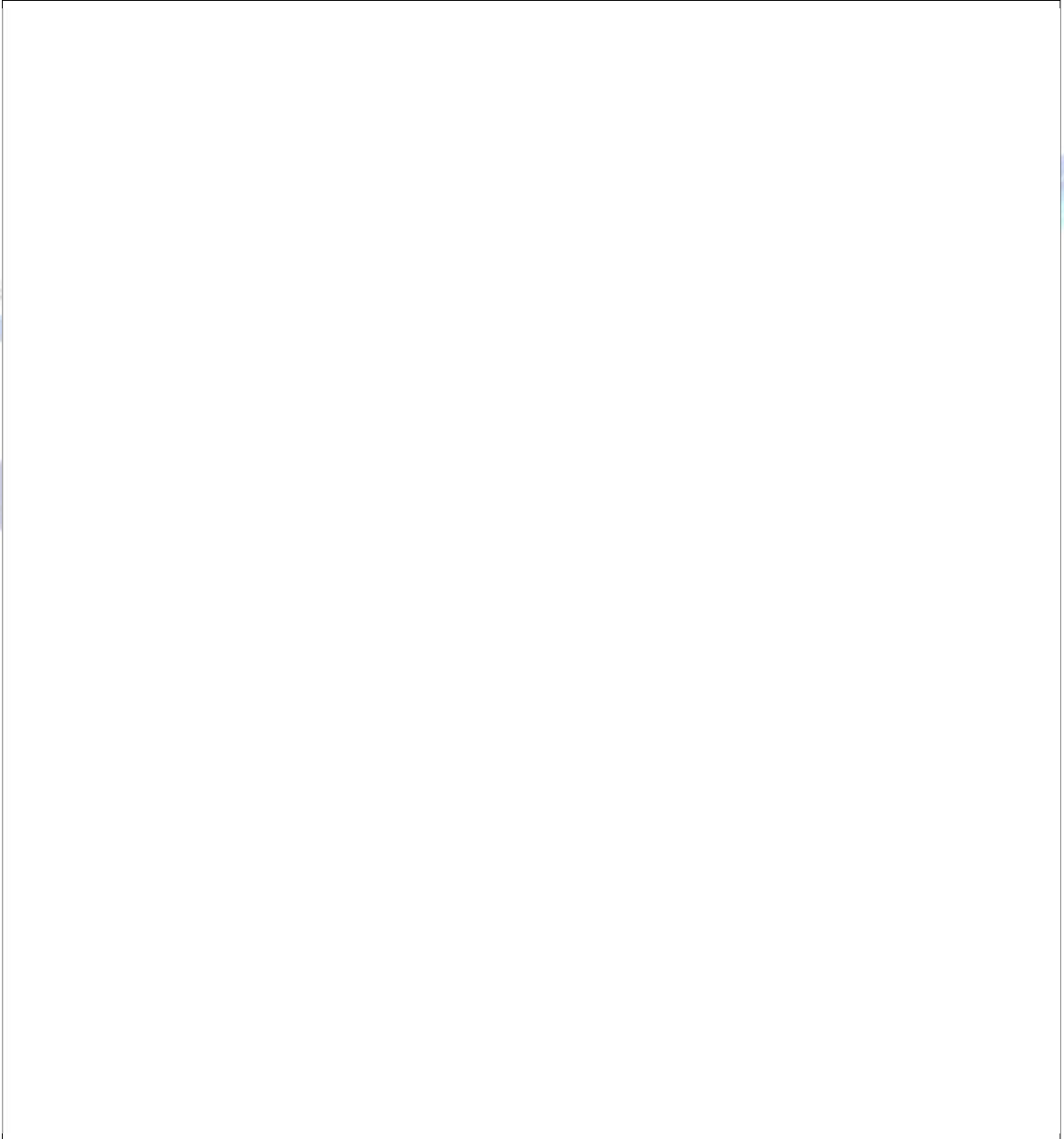
आज भारताला आणि महाराष्ट्राला अहिल्यादेवींची गरज आहे—कारण आपल्याला न्यायप्रिय प्रशासन हवे आहे, पाणीसंवर्धन हवे आहे, स्त्रीनेतृत्व हवे आहे, सांस्कृतिक वारशाचे संवर्धन हवे आहे, ग्रामीण विकास हवा

लेखक आणि वाचक चळवळ जपण्यासाठी विनामूल्य प्रकाशित केले जाणारे एकमेव मासिक “ज्ञानपर्वा”

आहे आणि लोककल्याणाला केंद्रस्थानी ठेवणारी राजकीय दृष्टी हवी आहे. अहिल्यादेवींच्या जीवनातून मिळणारा शाश्वत संदेश असा आहे की खरे नेतृत्व तेच जे स्वतःच्या वैभवापेक्षा लोकांच्या सुखाला मोठे मानते.

पुण्यश्लोक राजमाता लोकमाता अहिल्यादेवी होळकर यांचे जीवन भारतीय इतिहासातील प्रकाशस्तंभ आहे. त्यांनी चौंढीच्या मातीतून सुरुवात करून महेश्वरच्या राज्यकारभारात लोककल्याणाचा आदर्श उभा केला आणि संपूर्ण भारतातील तीर्थक्षेत्रांतून सांस्कृतिक एकात्मतेची साखळी निर्माण केली. त्यांचे स्मरण भूतकाळाचा गौरव आहेच, पण त्याहून अधिक ते भविष्याचा मार्ग आहे. त्यांच्या जयंतीनिमित्त आपण न्याय, सेवा, साधेपणा, स्त्रीसन्मान, जलसंवर्धन, सांस्कृतिक अभिमान आणि लोककल्याण या मूल्यांना जीवनात उतरवण्याचा संकल्प केला, तरच त्यांच्या स्मृतीला खरी आदरांजली ठरेल.

उन्हाळ्यात घ्यावयाची काळजी

(डॉ. मंगला अहिरराव, पुणे)

उन्हाळा हा ऋतू आनंद, सुट्टी, आंबे, प्रवास आणि खेळ यांचा असला तरी त्याचबरोबर तो आरोग्याच्या दृष्टीने सर्वाधिक काळजी घेण्याचा काळ आहे. उन्हाळ्यात तापमान वाढते, शरीरातील पाणी कमी होते, घाम जास्त येतो, थकवा वाढतो आणि उष्माघात, डिहायड्रेशन, त्वचारोग, डोकेदुखी, पचनाचे त्रास, डोळ्यांची जळजळ, अन्नातून होणारे आजार यांची शक्यता वाढते. म्हणून उन्हाळ्याचा आनंद घेताना सावधगिरी, योग्य आहार, पुरेसे पाणी, विश्रांती आणि स्वच्छता यांचे पालन अत्यंत आवश्यक आहे.

उन्हाळ्यात शरीरावर सर्वात मोठा परिणाम उष्णतेचा होतो. बाहेरील तापमान वाढले की शरीर स्वतःचे तापमान नियंत्रित करण्यासाठी घामाच्या माध्यमातून उष्णता बाहेर टाकते. परंतु घामाबरोबर शरीरातील पाणी आणि क्षार कमी होतात. जर आपण योग्य प्रमाणात पाणी घेतले नाही, तर शरीरात पाण्याची कमतरता निर्माण होते. याला डिहायड्रेशन म्हणतात. तोंड कोरडे पडणे, जास्त तहान लागणे, लघवी कमी होणे, चक्कर येणे, अशक्तपणा, डोकेदुखी, अंग गरम होणे आणि थकवा जाणवणे ही त्याची लक्षणे आहेत. त्यामुळे उन्हाळ्यात तहान लागण्याची वाट न पाहता वेळोवेळी पाणी पिणे आवश्यक आहे.

उन्हाळ्यात साधे पाणी सर्वात उत्तम पेय आहे. त्यासोबत ताक, लिंबूपाणी, नारळपाणी, कोकम सरबत, पन्हे, सोलकडी, फळांचा रस, ओआरएस, घरगुती सरबत यांचा योग्य प्रमाणात वापर करता येतो. मात्र अतिशय थंड पेय, बर्फाचा अति वापर, गॅसयुक्त पेये आणि जास्त साखर असलेली पेये शरीराला तात्पुरता गारवा देतात; पण दीर्घकाळात ती आरोग्यास अपायकारक ठरू शकतात. उन्हाळ्यात शरीराला पाणी आणि क्षारांची गरज असते; म्हणून नैसर्गिक, घरगुती आणि स्वच्छ पेये अधिक उपयुक्त ठरतात.

आहाराच्या बाबतीत उन्हाळ्यात हलका, पचायला सोपा आणि पाण्याचे प्रमाण जास्त असलेला आहार घ्यावा. काकडी, टरबूज, खरबूज, द्राक्षे, संत्रा, मोसंबी, पपई, डाळिंब, आंबा योग्य प्रमाणात, दही, ताक, भात, मूगडाळ, भाज्या, सॅलड, भाकरी, पोळी, साधी आमटी असा आहार हितकारक ठरतो. तिखट, तेलकट, मसालेदार, जड, तळलेले पदार्थ, रस्त्यावरचे अस्वच्छ खाद्यपदार्थ, उघड्यावर ठेवलेले पदार्थ आणि जुने अन्न टाळावे. उन्हाळ्यात अन्न लवकर खराब होते; त्यामुळे अन्न झाकून ठेवणे, ताजे खाणे आणि स्वच्छता राखणे फार गरजेचे आहे.

उष्माघात हा उन्हाळ्यातील गंभीर धोका आहे. जास्त तापमानात दीर्घकाळ काम करणे, उन्हात प्रवास करणे, पुरेसे पाणी न पिणे, थकवा आणि शरीरातील उष्णता नियंत्रण बिघडणे यामुळे उष्माघात होऊ शकतो. अंगाचे तापमान खूप वाढणे, घाम बंद होणे किंवा अतिशय थकवा येणे, चक्कर येणे, गोंधळल्यासारखे वाटणे, उलटी, डोकेदुखी, बेशुद्ध पडणे ही त्याची लक्षणे असू शकतात. अशा वेळी व्यक्तीला तात्काळ सावलीत किंवा थंड जागी आणावे, कपडे सैल करावेत, पाणी किंवा ओआरएस द्यावे, शरीरावर थंड पाण्याच्या पट्ट्या ठेवाव्यात आणि त्वरित वैद्यकीय मदत घ्यावी.

लेखक आणि वाचक चळवळ जपण्यासाठी विनामूल्य प्रकाशित केले जाणारे एकमेव मासिक “ज्ञानपर्वा”

उन्हाळ्यात बाहेर जाताना योग्य कपड्यांची निवड महत्त्वाची आहे. हलके, सुती, सैल आणि फिकट रंगाचे कपडे वापरावेत. काळे किंवा घट्ट कपडे उष्णता अधिक धरून ठेवतात. टोपी, स्कार्फ, गॉगल, छत्री यांचा वापर करावा. दुपारी १२ ते ४ या वेळेत शक्यतो उन्हात बाहेर जाणे टाळावे. अत्यावश्यक काम असल्यास पाणी सोबत ठेवावे, सावलीत विश्रांती घ्यावी आणि दीर्घकाळ थेट उन्हात उभे राहू नये.

विद्यार्थ्यांसाठी उन्हाळ्याची सुट्टी म्हणजे खेळ, प्रवास, छंद आणि आनंदाचा काळ असतो. पण उन्हात धावणे, दुपारी मैदानावर खेळणे, पुरेसे पाणी न पिणे, फास्टफूड खाणे, मोबाईलवर जास्त वेळ घालवणे आणि झोपेचे वेळापत्रक बिघडवणे आरोग्यास अपायकारक ठरते. मुलांनी सकाळी किंवा संध्याकाळी खेळावे, मधल्या वेळेत घरात सर्जनशील उपक्रम करावेत, पुस्तक वाचावे, चित्रकला, लेखन, संगीत, योग, हलका व्यायाम आणि कौशल्यविकास यांना वेळ द्यावा.

वृद्ध व्यक्ती, लहान मुले, गर्भवती महिला, आजारी व्यक्ती, मधुमेह, रक्तदाब, हृदयविकार, मूत्रपिंडाचे विकार असलेल्या व्यक्तींनी उन्हाळ्यात विशेष काळजी घ्यावी. त्यांना शरीरातील पाण्याची कमतरता, चक्कर, थकवा आणि औषधांच्या परिणामातील बदल यांची शक्यता अधिक असते. घरातील ज्येष्ठाना वेळेवर पाणी, हलका आहार, सावली, पंखा किंवा थंड वातावरण, नियमित औषधे आणि डॉक्टरांचा सल्ला यांची व्यवस्था असावी.

नेहमी शेतकरी, बांधकाम कामगार, वाहतूक कामगार, फेरीवाले, सफाई कर्मचारी आणि बाहेर काम करणाऱ्या सर्व श्रमिकांसाठी उन्हाळा अत्यंत कठीण असतो. त्यांना काम थांबवणे शक्य नसते. त्यामुळे कामाच्या ठिकाणी पिण्याच्या पाण्याची व्यवस्था, सावली, विश्रांतीचा वेळ, टोपी किंवा संरक्षणात्मक कपडे, प्राथमिक उपचार पेटी आणि उष्माघाताविषयी माहिती असणे आवश्यक आहे. समाजाने व संस्था-नियोक्त्यांनी अशा कामगारांच्या आरोग्याची जबाबदारी घ्यायला हवी.

उन्हाळ्यात त्वचेची काळजीही आवश्यक असते. तीव्र उन्हामुळे त्वचा काळवंडणे, घामोळे, खाज, लालसरपणा, जळजळ, सनबर्न असे त्रास होऊ शकतात. स्वच्छ अंघोळ करणे, सुती कपडे घालणे, घाम आल्यावर शरीर कोरडे ठेवणे, उन्हात जाताना त्वचा झाकणे आणि आवश्यक असल्यास डॉक्टरांच्या सल्ल्याने सनस्क्रीन वापरणे योग्य ठरते. डोळ्यांचे संरक्षण करण्यासाठी चांगल्या गॉगलचा वापर करावा आणि धूळ-उन्हापासून बचाव करावा.

उन्हाळ्यात स्वच्छतेची विशेष काळजी घ्यावी लागते. पाणी कमी असल्याने काही ठिकाणी स्वच्छता बिघडते आणि रोगराई पसरू शकते. दूषित पाणी, उघडे अन्न, माशा, घाण, खराब फळे आणि रस्त्यावरचे अस्वच्छ पदार्थ यांमुळे जुलाब, उलटी, टायफॉईड, कावीळ, पोटदुखी अशा आजारांचा धोका वाढतो. पाणी उकळून किंवा फिल्टर करून पिणे, हात साबणाने धुणे, अन्न झाकून ठेवणे, फळे स्वच्छ धुवून खाणे आणि बाहेरील अस्वच्छ अन्न टाळणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

उन्हाळ्यात पाण्याचा प्रश्नही गंभीर असतो. काही भागात पाणीटंचाई निर्माण होते. त्यामुळे पाण्याचा काटकसरीने वापर करणे ही प्रत्येकाची जबाबदारी आहे. नळ उघडे ठेवू नयेत, पाणी साठवताना स्वच्छ भांडी वापरावीत,

लेखक आणि वाचक चळवळ जपण्यासाठी विनामूल्य प्रकाशित केले जाणारे एकमेव मासिक “ज्ञानपर्वा”

पाण्याची नासाडी टाळावी, झाडांना सकाळी किंवा संध्याकाळी पाणी द्यावे, पावसाळ्यापूर्वी पाणी साठवण व जलसंधारणाची तयारी करावी. उन्हाळा आपल्याला पाण्याचे मूल्य शिकवतो.

उन्हाळ्याचा पर्यावरणाशीही खोल संबंध आहे. झाडे कमी झाली, काँक्रीट वाढले, प्रदूषण वाढले आणि जलस्रोत आटले की उष्णतेचा त्रास अधिक वाढतो. शहरांमध्ये “हीट आयलंड” प्रभावामुळे तापमान जास्त जाणवते. म्हणून झाडे लावणे, जुनी झाडे वाचवणे, पाणवठे जपणे, पक्ष्यांसाठी पाणी ठेवणे, प्लास्टिकचा वापर कमी करणे आणि निसर्गाशी संतुलित जीवन जगणे आवश्यक आहे. उन्हाळ्यात पशु-पक्ष्यांसाठी पाण्याची छोटी भांडी ठेवणे ही साधी पण अत्यंत महत्त्वाची कृती आहे.

घरातील वातावरणही उन्हाळ्यात योग्य ठेवणे आवश्यक आहे. दिवसा खिडक्यांना पडदे लावणे, हवेशीर व्यवस्था ठेवणे, रात्री थंड हवा आत येऊ देणे, छतावर पाणी मारणे, घरात झाडे ठेवणे, जास्त विद्युत उपकरणांचा अति वापर टाळणे अशा उपायांनी उष्णता काही प्रमाणात कमी करता येते. एसी किंवा कूलर वापरताना अति थंड तापमान टाळावे, कारण बाहेरच्या उष्णतेतून अचानक थंडीत गेल्यास शरीरावर परिणाम होऊ शकतो.

उन्हाळ्यात प्रवास करताना अधिक सावधगिरी घ्यावी. लांब प्रवासात पाणी, ओआरएस, हलके अन्न, टोपी, रुमाल, औषधे, प्राथमिक उपचार साहित्य सोबत ठेवावे. लहान मुले किंवा वृद्ध व्यक्तींना बंद वाहनात एकटे ठेवणे अत्यंत धोकादायक असते. यात्रास्थळे, पर्यटनस्थळे किंवा गर्दीच्या ठिकाणी स्वच्छ पाणी, सावली आणि विश्रांतीची काळजी घ्यावी.

मानसिक आरोग्याच्या दृष्टीनेही उन्हाळ्याचा परिणाम होऊ शकतो. जास्त उष्णतेमुळे चिडचिड, थकवा, झोप कमी होणे, एकाग्रता कमी होणे आणि उदासीनता वाढू शकते. म्हणून पुरेशी झोप, हलका व्यायाम, ध्यान, योग, शांत वातावरण, स्क्रीन टाइम कमी करणे आणि कुटुंबासोबत वेळ घालवणे उपयुक्त ठरते. उन्हाळी सुट्टीचा उपयोग केवळ मनोरंजनासाठी नव्हे, तर मन आणि शरीर ताजेतवाने करण्यासाठी करावा.

उन्हाळ्यात योग आणि व्यायाम करताना वेळेची काळजी घ्यावी. सकाळी लवकर किंवा संध्याकाळी हलका व्यायाम करावा. जास्त दमछाक करणारा व्यायाम दुपारी करू नये. व्यायामापूर्वी आणि नंतर पाणी पिणे आवश्यक आहे. प्राणायाम, ध्यान, हलकी स्ट्रेचिंग, चालणे आणि सूर्यनमस्कार योग्य मर्यादित केल्यास शरीर सक्षम राहते.

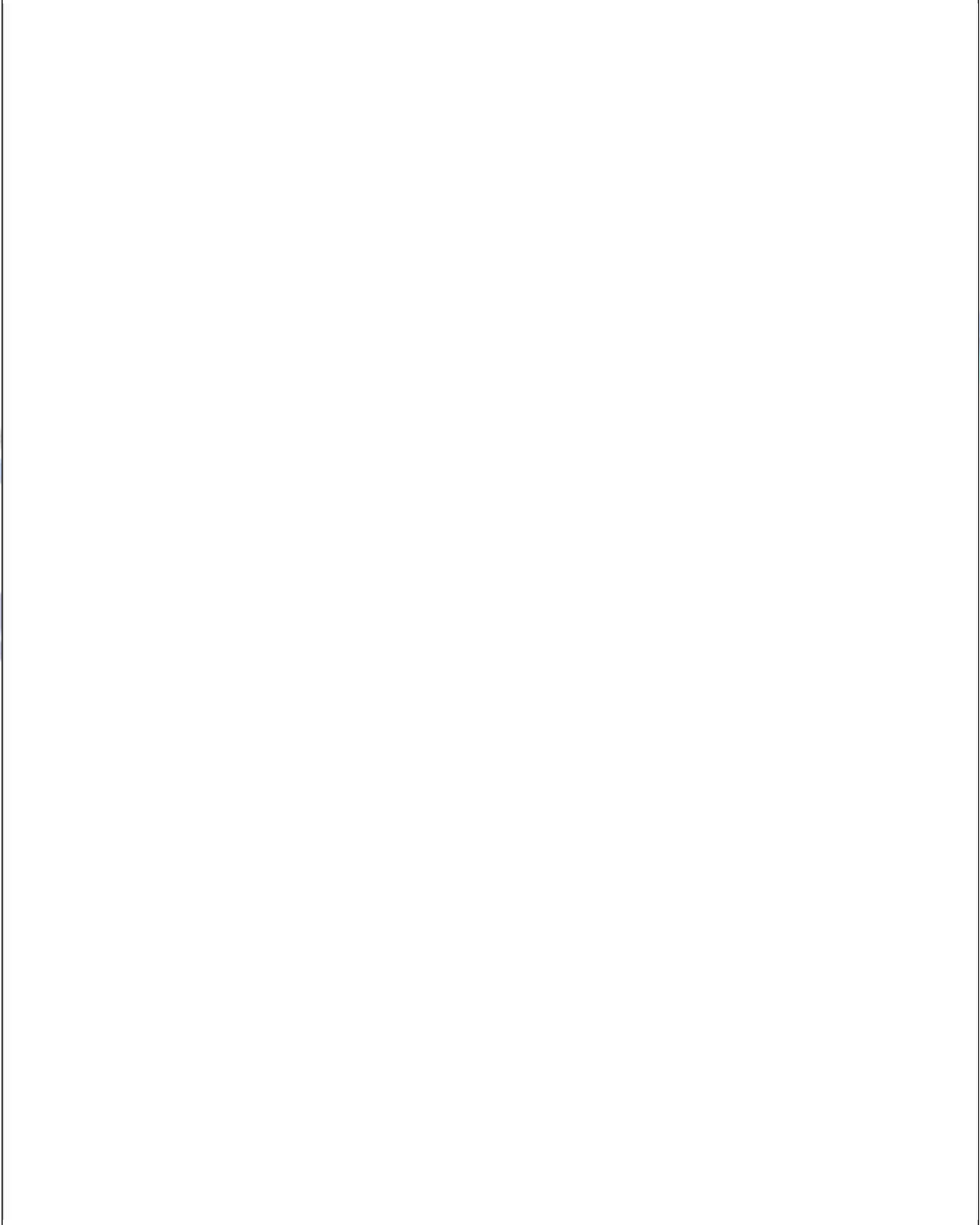
समाजव्यवस्थेच्या दृष्टीने उन्हाळ्यात आरोग्य शिक्षण महत्त्वाचे आहे. शाळा, ग्रामपंचायत, नगरपालिका, सामाजिक संस्था आणि युवक मंडळांनी उष्माघात प्रतिबंध, पाणी बचत, स्वच्छता, प्राथमिक उपचार, रक्तदान, पक्षी-पाणी अभियान आणि जलसंधारण यांसारखे उपक्रम राबवावेत. उन्हाळा हा संकटाचा ऋतू न राहता सामाजिक जबाबदारी शिकवणारा ऋतू ठरू शकतो.

शेवटी, उन्हाळ्यात काळजी घेणे म्हणजे भीती बाळगणे नव्हे; तर शहाणपणाने जगणे होय. योग्य आहार, पुरेसे पाणी, सावली, स्वच्छता, हलके कपडे, वेळेचे नियोजन, आरोग्याविषयी जागरूकता आणि पर्यावरण संवर्धन यांद्वारे उन्हाळा सुरक्षित आणि आनंददायी होऊ शकतो. प्रत्येकाने स्वतःची काळजी घेताना कुटुंब, शेजारी, श्रमिक, वृद्ध, मुले, प्राणी-पक्षी आणि निसर्ग यांचीही काळजी घेतली पाहिजे.

लेखक आणि वाचक चळवळ जपण्यासाठी विनामूल्य प्रकाशित केले जाणारे एकमेव मासिक “ज्ञानपर्वा”

उन्हाळा आपल्याला दोन मोठे धडे देतो. पहिला धडा म्हणजे शरीराची मर्यादा ओळखा आणि आरोग्य जपा. दुसरा धडा म्हणजे निसर्गाशी सुसंवाद ठेवा. पाणी, झाडे, हवा आणि सावली यांचे महत्त्व उन्हाळ्यातच सर्वाधिक जाणवते. म्हणून उन्हाळ्यातील काळजी ही केवळ वैयक्तिक आरोग्याची गोष्ट नाही; ती सामाजिक, पर्यावरणीय आणि मानवी जबाबदारी आहे.

लेखक आणि वाचक चळवळ जपण्यासाठी विनामूल्य प्रकाशित केले जाणारे एकमेव मासिक “ज्ञानपर्वा”

उन्हाळ्यात सुट्टी : मजेशी गट्टी
(गौरव गायधनी , अहिल्यानगर)

उन्हाळ्याची सुट्टी आली, आनंदाची चाहूल झाली। शाळेची ती घंटा थांबली, मस्तीची दुनिया खुलली।।
सकाळी उठून खेळायला, मित्र सारे जमायचे। क्रिकेट, लगेरी, लपाछपी, दिवसभर रंगायचे।।
आंब्यांचा तो गोड सुगंध, कैऱ्यांची चव भारी। आजीच्या हातची आमटी-भाकरी, लागे खूपच प्यारी।।
पावसाच्या आधीची चाहूल, उन्हामध्ये थंड वारा। आईस्क्रीम, गोळे, सरबत, सुट्टीचा आनंद न्यारा।।
गावी गेलो मामाच्या घरी, नदीकाठी धम्माल केली। झाडांवरती चढता चढता, बालपणाची मजा मिळाली।।
मोबाईलपासून दूर जाऊन, निसर्गाशी नाते जोडले। फुलपाखरू, पक्षी, झाडे, मित्र नवे आम्ही शोधले।।
रात्री अंगणात चांदण्या, आकाशात तारे चमकती। गप्पांच्या त्या मैफिलीमध्ये, सुट्टीच्या आठवणी रंगती।।
अभ्यासाची थोडी साथ, मस्तीची होती मैत्री। उन्हाळ्यातील सुट्टी म्हणजे, आनंदाची गोड गट्टी।।
सुट्टी संपून शाळा आली, दप्तर पुन्हा खांद्यावरती। पण मनामध्ये कायम राहिल, उन्हाळ्यातली मजेशी गट्टी।।

लेखक आणि वाचक चळवळ जपण्यासाठी विनामूल्य प्रकाशित केले जाणारे एकमेव मासिक “ज्ञानपर्वा”

आणि सूर्य रागात म्हणाला...

(बालाजी वैद्य , परभणी)

आभाळामध्ये आग पसरली, धरती सारी तापून गेली। झाडांची पाने कोमेजली, नदीची धारही आटून गेली।।

सूर्य रागात म्हणाला तेव्हा— “का रे मानव विसरलास?

निसर्गाच्या या सुंदर घराला, स्वार्थासाठी का जाळलास?”।। “कापली झाडे, तोडले डोंगर, नद्या केल्या प्रदूषिता

लोभाच्या त्या आगीत जळला, हिरवा सारा परिसर सुंदरा।।” “धूर कारखान्यांचा वाढला, आकाश झाले काळे

पृथ्वीच्या या तापामागे, तुझेच कर्म रे भोळे!”।।

पक्षी सारे तहानलेले, जनावरांचे हाल झाले। माणसांच्या चुकीमुळे, ऋतू सारेच बदलले।।

सूर्य पुन्हा शांत होऊन, मंद स्वरात बोलला—

“जर वाचवायची असेल पृथ्वी, तर निसर्गाशी नाते जोड बाळा।।” “झाडे लावा, पाणी जपा, हिरवी धरती फुलू द्या।।

लोभ, प्रदूषण, विनाश सोडून, निसर्गाला पुन्हा जगू द्या।।”

सूर्याच्या त्या शब्दामधुनी, माणूस जागा होऊ लागला। हिरव्या भविष्यासाठी मग, पृथ्वी वाचवू लागला।।

माझी कोकण ट्रीप : प्रवासवर्णन (अवनीश शेंडगे, नाशिक)

मे २०२६ च्या उन्हाळी सुट्टीमध्ये आम्ही संपूर्ण कुटुंबासोबत एक अविस्मरणीय कोकण सहल करण्याचे नियोजन केले. शहरातील धावपळ, दैनंदिन कामाचा ताण आणि शाळेच्या गडबडीतून काही दिवस निवांत वेळ मिळावा, निसर्गाचा आनंद घ्यावा, धार्मिक स्थळांना भेट द्यावी आणि कुटुंबासोबत सुंदर आठवणी तयार व्हाव्यात या उद्देशाने ही सहल आखण्यात आली. या प्रवासामध्ये धार्मिक पर्यटन, ऐतिहासिक स्थळे, समुद्रकिनारे, कोकणातील खाद्यसंस्कृती आणि कौटुंबिक आनंद यांचा सुंदर संगम अनुभवायला मिळाला.

आमच्या प्रवासाची सुरुवात ९ मे २०२६ रोजी पहाटे ४ वाजता नाशिक येथून झाली. आम्ही आमच्या स्विफ्ट या वाहनातून प्रवास सुरू केला. आमच्या कुटुंबात एकूण चार जण सहभागी होते—दोन प्रौढ आणि दोन मुले. प्रवासाचे नियोजन अत्यंत व्यवस्थित केले होते. प्रवासादरम्यान लागणारे इंधन, टोल, राहण्याची व्यवस्था, जेवण, विश्रांतीची ठिकाणे, CNG पंप, Google Maps रूट आणि आपत्कालीन बाबींची तयारी आधीच केली होती. त्यामुळे संपूर्ण सहल अधिक सुरक्षित आणि आनंददायी झाली. पहाटे नाशिकहून निघाल्यानंतर पहिली विश्रांती संगमनेर येथे घेतली. सकाळच्या थंड वातावरणात चहा आणि नाश्ता घेतल्यामुळे प्रवासाला ताजेपणा मिळाला. पुढे पुणे बायपासमार्गे आम्ही साताऱ्याकडे प्रस्थान केले. घाटमाथ्यांवरील निसर्ग, रस्त्यालगतची हिरवाई आणि सह्याद्रीचे डोंगर प्रवास अधिक रमणीय करत होते.

दुपारच्या सुमारास कराड येथे जेवणासाठी थांबलो. महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागातील साधे पण स्वादिष्ट जेवण अनुभवायला मिळाले. त्यानंतर पाल येथील खंडोबा मंदिराला भेट दिली. या मंदिरातील शांत वातावरण आणि भक्तिभाव मनाला प्रसन्न करणारा होता. महाराष्ट्राच्या लोकसंस्कृतीत खंडोबा देवस्थानाला असलेले महत्त्व प्रत्यक्ष अनुभवता आले. सायंकाळी आम्ही कोल्हापूरला पोहोचलो. कोल्हापूर शहरात प्रवेश करताच तेथील सांस्कृतिक आणि धार्मिक वातावरण जाणवत होते. श्री महालक्ष्मी देवीचे दर्शन हा संपूर्ण प्रवासातील अत्यंत आध्यात्मिक अनुभव होता. मंदिरातील वास्तुशिल्प, दीपमाळा, भक्तांची गर्दी आणि आरतीचा दिव्य अनुभव मनाला समाधान देणारा होता. रात्री कोल्हापुरी जेवणाचा आस्वाद घेतला. तांबडा-पांढरा रस्सा, मसालेदार पदार्थ आणि स्थानिक खाद्यसंस्कृतीचा अनुभव विशेष लक्षात राहिला. पहिल्या दिवशी एकूण सुमारे ५०० किलोमीटरचा प्रवास झाला. लांब अंतर असूनही व्यवस्थित नियोजन, वेळोवेळी विश्रांती आणि सुरक्षित वाहनचालना यामुळे प्रवास आरामदायी झाला.

दुसऱ्या दिवशी सकाळी लवकर उठून आम्ही कोल्हापूरहून आंबामुरकडे प्रस्थान केले. या मार्गावर ग्रामीण महाराष्ट्राचे सुंदर दर्शन झाले. शेतजमिनी, ऊस शेती, गावातील शांत जीवन आणि हिरवळ पाहताना शहरापेक्षा ग्रामीण भागातील जीवन किती निसर्गस्नेही आहे हे जाणवत होते. आंबामुर येथील श्री वाकुम्बा मंदिराला भेट दिल्यानंतर आम्ही नरसोबाची वाडी येथे पोहोचलो. कृष्णा आणि पंचगंगा नद्यांच्या संगमावर वसलेले हे पवित्र स्थान अत्यंत शांत आणि आध्यात्मिक वाटले. श्री दत्त मंदिर परिसरात भक्तिभाव आणि साधेपणा अनुभवायला मिळाला. नदीकिनारी बसून वाहत्या पाण्याचा आवाज ऐकताना मनाला विलक्षण शांतता

लेखक आणि वाचक चळवळ जपण्यासाठी विनामूल्य प्रकाशित केले जाणारे एकमेव मासिक “ज्ञानपर्वा”

लाभली.या दिवशी धार्मिक पर्यटनासोबत महाराष्ट्रातील अध्यात्मिक वारशाचा जवळून अनुभव घेता आला. दत्तसंप्रदायाची परंपरा, स्थानिक लोकांचा श्रद्धाभाव आणि तीर्थक्षेत्राचे साधेपण मनाला भावले.सायंकाळी पुन्हा कोल्हापूरमध्ये मुक्काम केला. या दिवशी सुमारे १८० किलोमीटरचा प्रवास झाला. कमी अंतराचा प्रवास असल्यामुळे कुटुंबासोबत निवांत वेळ घालवता आला.

तिसऱ्या दिवशी आम्ही कोल्हापूरहून कोकणाच्या दिशेने प्रस्थान केले. हा संपूर्ण प्रवास निसर्गसौंदर्याने भरलेला होता. घाटमार्गातील वळणदार रस्ते, डोंगरदऱ्या, धुके आणि हिरवाई पाहताना सह्याद्रीची भव्यता अनुभवायला मिळाली.गगनबावडा घाट हा या प्रवासातील विशेष आकर्षण होता. ढगांनी वेढलेले डोंगर, खोल दऱ्या आणि थंड वारा यामुळे हा प्रवास अविस्मरणीय झाला. घाटमाथ्यावरून दिसणारे दृश्य जणू चित्रासारखे वाटत होते.दुपारच्या सुमारास आम्ही गणपतीपुळेला पोहोचलो. समुद्रकिनाऱ्यालगत असलेले श्री गणपती मंदिर अत्यंत सुंदर आणि प्रसन्न वाटले. समुद्राच्या लाटा आणि मंदिरातील भक्तिमय वातावरण यांचा अनुभव वेगळाच होता. संध्याकाळी समुद्रकिनाऱ्यावर फिरताना सूर्यास्ताचे दृश्य पाहिले. समुद्रात मावळणारा सूर्य आणि केशरी रंगांनी नटलेले आकाश मन मोहून टाकणारे होते.गणपतीपुळे येथे कोकणी खाद्यसंस्कृतीचा अनुभव घेतला. सोलकढी, समुद्री खाद्यपदार्थ, उकडीचे मोदक आणि नारळाच्या चवीने भरलेले पदार्थ अतिशय स्वादिष्ट होते.या दिवशी सुमारे ३०० किलोमीटरचा प्रवास झाला. घाटरस्ते असल्यामुळे वाहन सावधगिरीने चालवावे लागले. त्यामुळे प्रवास अधिक जबाबदारीने करावा लागला.

सहलचा शेवटचा दिवस भावनिक होता. सकाळी लवकर समुद्रकिनाऱ्यावर फेरफटका मारल्यानंतर आम्ही नाशिकच्या दिशेने प्रस्थान केले. चिपळूण, महाड, पुणे मार्गे आम्ही परतीचा प्रवास सुरू केला.महाड परिसरात ऐतिहासिक आणि निसर्गरम्य वातावरण अनुभवता आले. पुढे पुण्यात जेवणासाठी थांबलो. दीर्घ प्रवासामुळे मधूनमधून विश्रांती घेणे अत्यंत आवश्यक असल्याचे जाणवले.सायंकाळी नाशिकमध्ये आगमन झाले. संपूर्ण सहल सुरक्षितपणे पूर्ण झाल्याचा आनंद सर्वांच्या चेहऱ्यावर दिसत होता. या दिवशी सुमारे ४२० किलोमीटरचा प्रवास झाला.

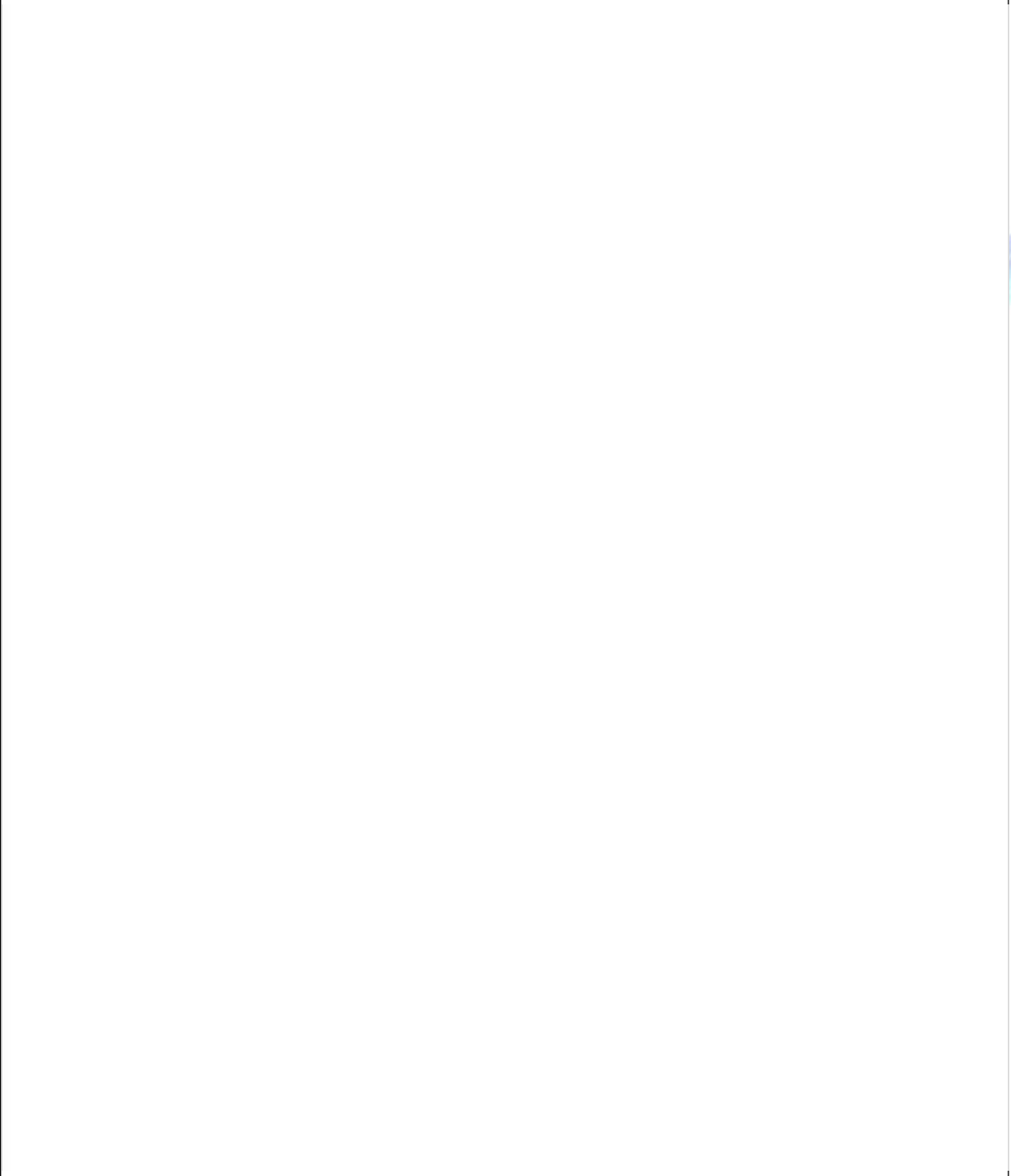
या ट्रीपमधून काही महत्त्वाचे अनुभव मिळाले. पहिली गोष्ट म्हणजे लांब प्रवासात वेळेचे नियोजन अत्यंत महत्त्वाचे असते. सकाळी लवकर निघाल्यास ट्रॅफिक कमी मिळतो आणि उन्हाचा त्रासही कमी होतो.दुसरी महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे वाहनाची तपासणी. टायर, ब्रेक, ऑइल, CNG उपलब्धता आणि वाहनाची स्थिती योग्य असणे आवश्यक आहे.तिसरी गोष्ट म्हणजे आरोग्य. पाणी, औषधे, हलका आहार आणि पुरेशी विश्रांती यांची काळजी घेतल्यामुळे प्रवास आरामदायी झाला.या संपूर्ण सहलीत महाराष्ट्राच्या विविध सांस्कृतिक रूपांचा अनुभव आला. कोल्हापूरचे धार्मिक वातावरण, दत्तसंप्रदायाची परंपरा, कोकणातील समुद्रसंस्कृती, ग्रामीण भागातील साधेपणा आणि लोकांचे आदरातिथ्य यांनी मन जिंकले.

या प्रवासामुळे मुलांनाही महाराष्ट्राच्या इतिहास, धार्मिक परंपरा, निसर्ग आणि संस्कृतीची प्रत्यक्ष ओळख झाली. पुस्तकात वाचलेले महाराष्ट्राचे वैभव प्रत्यक्ष पाहण्याची संधी मिळाली.कोकणातील समुद्रकिनारे आणि सह्याद्रीचे डोंगर पाहताना निसर्गसंवर्धनाचे महत्त्व अधिक जाणवले. काही ठिकाणी प्लास्टिक कचरा पाहून

लेखक आणि वाचक चळवळ जपण्यासाठी विनामूल्य प्रकाशित केले जाणारे एकमेव मासिक “ज्ञानपर्वा”

वाईट वाटले. पर्यटन करताना स्वच्छता राखणे आणि पर्यावरण जपणे ही प्रत्येक पर्यटकाची जबाबदारी आहे. माझी कोकण ट्रीप २०२६” ही केवळ सहल नव्हती; ती कुटुंब, संस्कृती, निसर्ग आणि अध्यात्म यांचा सुंदर संगम अनुभवण्याची जीवनयात्रा होती. या प्रवासाने आम्हाला महाराष्ट्राची विविधता, सह्याद्रीचे वैभव, कोकणाचे सौंदर्य, धार्मिक श्रद्धा आणि कौटुंबिक आनंद यांचे महत्त्व शिकवले. आजही त्या समुद्राच्या लाटा, घाटातील वळणे, मंदिरातील शांतता, कोकणी जेवणाची चव आणि कुटुंबासोबत घालवलेले क्षण मनामध्ये जिवंत आहेत. ही सहल आमच्या आयुष्यातील एक अविस्मरणीय अनुभव ठरली.

माझ्या सुट्टीतील आठवणी

(प्रतिक जोशी, जालना)

सुट्टी आली आनंद घेऊन, शाळेची घंटा थांबली हसून।
दप्तर, पुस्तके ठेवली बाजूला, मन गेले गावच्या मोकळ्या वाऱ्याला।।
आजीच्या घरी गेलो आम्ही, आंब्यांच्या बागेत धम्माल केली।
कच्च्या कैऱ्या, गोड आंबे, खाल्ले सारे मित्र मिळून आम्ही।।
पावसाच्या त्या पहिल्या सरी, मातीचा सुगंध दरवळला भारी।
कागदी होड्या पाण्यात सोडल्या, बालपणीच्या स्वप्नांना पंख फुटल्या।।
सकाळी पक्ष्यांचे गोड गाणे, सायंकाळी खेळांचे रंग जमणे।
लपाळपी, लगोरी, क्रिकेटचा जल्लोष, सुट्टीत प्रत्येक दिवस खासा।।
आईसोबत स्वयंपाक शिकलो, बाबांसोबत फिरायला गेलो।
नवीन गोष्टी, नवीन अनुभव, मनात भरला आनंद अमर्यादा।।
मोबाईलपासून थोडे दूर गेलो, निसर्गाशी पुन्हा नाते जोडले।
झाडे, फुले, नदी, डोंगर, यांनीच शिकवला जीवनाचा स्वर।।
सुट्टी संपली, शाळा आली, आठवणींची पेटी मात्र भरली।
मित्रांना सांगीन सारे क्षण, माझी सुट्टी होती सुंदर स्वप्ना।।

लेखक आणि वाचक चळवळ

ज्ञानपर्वा

लेखक आणि वाचक चळवळ जपण्यासाठी विनामूल्य प्रकाशित केले जाणारे एकमेव मासिक “ज्ञानपर्व”

आभार

“ज्ञानपर्व” – मे २०२६ विशेषांकाच्या निर्मितीमध्ये प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष सहकार्य करणाऱ्या सर्व मान्यवरांप्रती आम्ही मनःपूर्वक कृतज्ञता व्यक्त करतो. कोणतेही साहित्यिक, वैचारिक किंवा सामाजिक कार्य हे सामूहिक सहभागातूनच यशस्वी होत असते आणि “ज्ञानपर्व”चा हा प्रवास देखील आपल्या सर्वांच्या प्रेम, सहकार्य आणि विश्वासामुळे अधिक समृद्ध होत आहे.

सर्वप्रथम आम्ही “इंस्टिट्यूट फॉर सोशल अँड अकॅडेमीक एक्सलन्स, नाशिक” या संस्थेचे विशेष आभार मानतो. वाचन संस्कृती, लेखन प्रेरणा, विद्यार्थी विकास आणि सामाजिक जागृती यांसाठी सातत्याने कार्य करणाऱ्या या संस्थेमुळेच “ज्ञानपर्व”सारखे वैचारिक व्यासपीठ समाजासमोर उभे राहू शकले.

या अंकासाठी आपले अमूल्य लेख, कविता, वैचारिक मते, ऐतिहासिक संदर्भ, प्रवासवर्णने, विद्यार्थी अनुभव आणि सर्जनशील साहित्य पाठवणाऱ्या सर्व लेखक, कवी, विद्यार्थी, शिक्षक आणि साहित्यप्रेमी बांधवांचे मनःपूर्वक आभार. आपल्या लेखनामुळेच हा अंक अधिक वैचारिक, सर्वसमावेशक आणि प्रेरणादायी बनला आहे.

विशेषतः नवोदित विद्यार्थी लेखकांचे आम्ही अभिनंदन करतो. आपल्या मनातील विचार शब्दरूपाने व्यक्त करण्याचे धाडस हेच भविष्यातील मोठ्या साहित्यिक प्रवासाची सुरुवात असते. “ज्ञानपर्व”ने दिलेल्या व्यासपीठाचा सकारात्मक उपयोग करून आपण लेखन संस्कृती अधिक समृद्ध कराल, अशी आम्हाला आशा आहे.

या अंकाच्या संपादन, मांडणी, डिझाईन, तांत्रिक सहाय्य, माहिती संकलन, शुद्धलेखन आणि प्रकाशन प्रक्रियेमध्ये परिश्रम घेणाऱ्या संपादकीय मंडळाचे आणि सर्व सहकाऱ्यांचे विशेष आभार. पडद्यामागे कार्य करणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीच्या प्रयत्नांमुळेच हा अंक आपल्या हातात पोहोचू शकला आहे.

तसेच विद्यार्थ्यांना सतत प्रोत्साहन देणारे पालक, शिक्षक आणि मार्गदर्शक यांचेही आम्ही ऋणी आहोत. कारण प्रत्येक यशस्वी विद्यार्थी, लेखक किंवा विचारवंतामागे कुटुंब आणि शिक्षकांचा मोठा वाटा असतो.

इतिहास, संस्कृती, पर्यावरण, सामाजिक प्रश्न आणि साहित्य यांविषयी अभ्यासपूर्ण मार्गदर्शन करणाऱ्या सर्व अभ्यासक, संशोधक आणि प्रेरणादायी व्यक्तिमत्त्वांचेही आम्ही मनःपूर्वक आभार मानतो. त्यांच्या विचारांमुळे आणि कार्यामुळेच समाजामध्ये सकारात्मक दिशा निर्माण होत आहे.

सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे “ज्ञानपर्व”वर प्रेम करणाऱ्या आणि प्रत्येक अंकाला उत्स्फूर्त प्रतिसाद देणाऱ्या वाचकांचे आम्ही विशेष आभार व्यक्त करतो. वाचक हाच कोणत्याही साहित्यिक चळवळीचा आत्मा असतो. आपल्या प्रेमांमुळे आणि विश्वासामुळेच “ज्ञानपर्व”चा प्रवास अधिक व्यापक होत आहे.

भविष्यातही आपण सर्वांनी एकत्र येऊन वाचन संस्कृती, सकारात्मक विचार, सामाजिक जाणीव आणि साहित्यिक परंपरा अधिक मजबूत करूया, हीच अपेक्षा...

संपादकीय मंडळ “ज्ञानपर्व”

इंस्टिट्यूट फॉर सोशल अँड अकॅडेमीक एक्सलन्स, नाशिक

इंस्टिट्यूट फॉर सोशल अँड अकॅडेमिक एक्सलन्स, नाशिक

यांच्या वतीने

लेखक आणि वाचक चळवळ जपण्यासाठी विनामूल्य प्रकाशित केले जाणारे एकमेव मासिक

ज्ञानपर्वा

मासिक

— ज्ञानाचा प्रसार — सर्जनशीलतेचा विकास —

जून 2026 चा अंक

लेखनासाठी विशेष निमंत्रण !

विद्यार्थी, पालक, नागरिक, शिक्षक, उद्योजक यांचे लेखन विनामूल्य वाचकांसाठी प्रसारित केले जाते. तुमच्या लेखनातून प्रेरणा, विचार आणि अनुभव समाजापर्यंत पोहोचवा.

या महिन्याच्या अंकातील विशेष विषय

तुमचे अनुभव तुमच्या शब्दात... तुमची ओळख समाजापर्यंत...!

विद्यार्थ्यांसाठी विशेष विभाग

- ★ माझे उन्हाळी सुटीतील अनुभव
- ★ माझे शाळेतील अनुभव, आठवणी
- ★ माझ्या पुढील शिक्षणाच्या अपेक्षा
- ★ कविता, चारोळ्या, कथा, स्फुट लेखन

तुमचे लेखन वाचकांपर्यंत पोहोचेल... तुमची प्रतिभा उजळेल !

पालकांसाठी विशेष संधी

आपल्या पाल्यांचा मागील वर्षीचा निकाल आम्हाला पाठवा.

- ✓ विद्यार्थ्यांचे नाव
- ✓ शाळेचे नाव
- ✓ इयत्ता
- ✓ गुणांची टक्केवारी
- ✓ निकालाचा फोटो/स्कॅन

गुणविशेष विद्यार्थ्यांचा सत्तेवामन व त्यांच्या यशाची माहिती समाजापुढे येईल आणि इतर विद्यार्थ्यांनाही प्रेरणा मिळेल.

आम्ही कोणते साहित्य अपेक्षित करतो ?

कविता

चारोळ्या

कथा

स्फुट लेखन

अनुभव लेख

विचार लेख

इत्यादी सर्व प्रकारचे लेखन स्वागतार्ह !

“ वाचाल लिहाल प्रकाशित व्हाल... आणि प्रेरणा घ्याल !

लेखन साहित्य पाठविण्याची अंतिम दिनांक

26 जून 2026 शुक्रवार

साहित्य कसे पाठवावे ?

टाईप केलेले साहित्य (MS Word / PDF)

हस्तलिखित साहित्य (स्वच्छ अक्षरात लिहून PDF स्कॅन करून)

ईमेल आयडी

idsaee@gmail.com

टीप :

25 जून नंतर आलेले साहित्य पुढील अंकासाठी विचारात घेतले जाईल.

ज्ञानपर्वांमध्ये सहभागी होण्याचे फायदे

लेखनकौशल्य विकास

आत्मविश्वास वाढ

व्यक्तिमत्त्व विकास

समाजापर्यंत विचार पोहोचवण्याची संधी

डिजिटल प्रकाशनात सहभाग

प्रेरणा आणि प्रोत्साहन

प्रकाशन दिनांक प्रत्येक महिन्याच्या शेवटच्या दिवशी

प्रकाशन माध्यम वेबसाईटवर प्रकाशित संबंधित जुप वर प्रसारित

अधिक माहितीसाठी idsaee83@gmail.com

आपले अनुभव, आपले विचार – ज्ञानपर्वांच्या माध्यमातून जगासमोर आणा !

इंस्टिट्यूट फॉर सोशल अँड अकॅडेमीक एक्सलन्स, नाशिक

केंद्र सरकारच्या NIC 2008 नुसार वर्गीकृत शैक्षणिक सुविधा पुरविणारे नोंदनुकृत उद्यम
दिंडोरी रोड, नाशिक